

1997. 4. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiaért Alapítvány
és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti
Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
KOVÁTS ILDIKÓ
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS *(főszerkesztő)*
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ
CSEPELI GYÖRGY
GEORGE GERBNER
HANN ENDRE
SVENNIK HØYER
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PETŐFI S. JÁNOS
PLÉH CSABA
ROBERT STEVENSON
SZECSKÓ TAMÁS

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

Tel.: 3423-130/27, 28

Tördelés és sokszorosítás: Osiris Kft.

HU ISSN 0209–584X

TARTALOM

KÖZGONDOLKODÁS

Bartók János: PÁRTPREFERENCIÁK KAPCSOLATA TÁRSADALMI-POLITIKAI ATTITŰDÖKKEL	3
Varga Károly: KISPÁRTOK ÉS NAGYPÁRTOK	11

MÉDIA

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: A RAJZFILM NÉHÁNY ALAKVÁLTOZÁSA	39
Koperveisz Ágnes: A FIZETŐ TELEVÍZIÓZÁS PIACA	47

KITEKINTÉS

Nagy Krisztina: AZ INTERNET A SZERZŐI JOG HÁLÓJÁBAN (?)	59
---	----

TALLÓZÓ

EGYSZERŰEN DIGITÁLIS (Gálik Mihály)	75
TANULJUK MINDENNAPI INTERNETÜNKET! (Tölgyesi János)	83

CONTENTS

A JEL-KÉP-nek ez a száma a Soros Alapítvány
és a GFK Hungária Piackutató Intézet támogatásával jelent meg.

KÖZGONDOLKODÁS

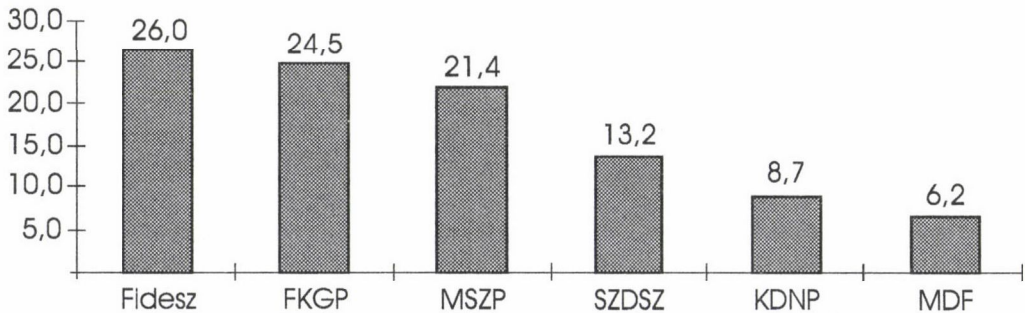
Bartók János

PÁRTPREFERENCIÁK KAPCSOLATA TÁRSADALMI-POLITIKAI ATTITÜDÖKKEL

Régebbi dolgozatainkban¹ már ismertettük a pártválasztások társadalmi-szociológiai meghatározottságait; most bővítjük a kört, és a szociológiai értelemben vett „kemény” változók helyett „lágý” változókkal próbáljuk a pártválasztások közötti különbségeket értelmezni. Mindehhez jó kiindulópontként szolgált az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport 1996. decemberi felmérése, mely számos, a kérdezettek társadalmi-politikai attitűdjeivel kapcsolatos kérdést tartalmazott.²

A „Ha jövő vasárnap parlamenti választások lennének, (és Ön elmenne), mit gondol, melyik párt jelöltjére szavazna?” kérdésre adott válaszok megoszlása 1996 végén a következő volt (a teljes minta, 959 fő százalékában): Agrárszövetség 0,6, Fidesz 13,1, FKGP 12,4, KDNP 4,4, Köztársaság Párt 0,1, MDF 3,1, MDNP 0,4, MIÉP 0,6, MSZP 10,8, Munkáspárt 2,0, SZDSZ 6,7, egyéb párt 0,7, nem tudja 16,3, nem szavazna 16,0, nem mondja meg 10,1, adathiány 2,0. A továbbiakban csak a hat legtöbb szavazatot kapott (jelenleg is parlamenti) párt szavazóit vizsgáljuk (a többi párt szavazói a statisztikai hibahatár közelében vannak). Erre a hat pártra adná le voksát a szavazók 50,6 százaléka (485 fő), a szavazatok megoszlási diagramja látható az 1. ábrán (100% = 485 fő).

1. ábra
A hat leggyakrabban választott párt sorrendje (százalék)

VÉLEMÉNYEK A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI RENDSZERRŐL

Az állampolgárok (választók) tudatában a rendszerváltás máig nem múlt traumát okozott. A szocializmus *versus* kapitalizmus dilemmájában a vélemények négy fő csoportban összegezhetők (főkomponens analízissel).

Az **első faktor**ba tartozó véleményegyüttest úgy lehetne tömören jellemezni, hogy elvárja az államtól a gondoskodó, szociális problémákra érzékeny szerepet, társadalmi egyenlőségre törekszik, a társadalmi fejlődés valamiféle **harmadik útját** valósítja meg, egyfajta „szocialista kapitalizmust”. Ez a faktor a következő véleményekkel való egyetértéseken alapul (a vélemények után zárójelben először a forgatás utáni factorsúlyok szerepelnek, utána pedig megemlítjük, ha a kérdésre adott válaszok között önmagában is szignifikáns különbség mutatkozott): „Az államnak nagyobb szerepet kellene vállalnia a társadalom életében, hogy senki ne kerülhessen hátrányos helyzetbe” (0.69, ezzel az állítással elsősorban a KDNP szavazói értettek egyet, legkevésbé az SZDSZ-re szavazók, $p < 0.05$); „Ma a szegénység elleni küzdelem a legfontosabb feladat” (0.63, egyetértenek az FKGP szavazók, elutasítják az SZDSZ szavazók, $p < 0.01$); „Ma csak az ügyeskedők és a jól helyezkedők jutnak előre” (0.59), „Az egész társadalom felelőssége, hogy mindenkinek megfelelő lakása és jövedelme legyen” (0.58); „Senkinek nem szabadna megengedni, hogy többet keressen havi százezer forintnál” (0.56, egyetértenek az FKGP és MDF szavazók, elutasítók a FIDESZ és MSZP szavazói, $p < 0.001$); „A nagyobb gyárakat és vállalatokat nem szabadna magánkézbe adni” (0.53, ezzel egyetértenek az FKGP szavazói, elutasítják az SZDSZ és MDF szavazók, $p < 0.001$); „Magyarországnak a gazdasági fejlődés során sem a nyugati, sem más országok példáját nem kellene követnie, hanem a maga sajátos útját kellene járnia” (0.49, ezzel egyaránt egyetértenek az FKGP és MDF szavazók, legkevésbé az SZDSZ-re voksolók, $p < 0.05$); „A gazdasági élet állami felügyeletét a rendszerváltás után is meg kellett volna őrizni Magyarországon” (0.49).

A **második faktor** a **Kádár-rendszer iránti nosztalgia** kifejeződése, ami a következő állásfoglalásokon alapul: „A Kádár-rendszer jobban törődött a kisemberek gondjaival” (0.75, az állítással való egyetértés önmagában is szignifikánsan eltér a szavazók között, az FKGP szavazói értenek egyet vele elsősorban és az MDF szavazói utasítják el a legnagyobb mértékben, $p < 0.001$ szinten); „Sok mindent érdemes lett volna megőrizni a szocializmusból” (0.75, ezzel az MSZP-s szavazók értenek egyet, legkevésbé az MDF-re voksolók, $p < 0.05$); „A Kádár-rendszer igazságosabb volt a mostaninál” (0.69, ezzel leginkább egyetértenek az FKGP és az MSZP szavazói, egyformán elutasítják a többiek, $p < 0.001$); „A rendszerváltás azért jár ilyen sok áldozattal, mert most kell megfizetnünk a Kádár-rendszer hibáiért” (-0.65), fordított előjellel, tehát akik az előző három állítással egyetértettek, azok ezzel az állítással inkább nem értenek egyet (önmagában ezzel az állítással a leginkább egyetértőnek bizonyult az MDF és a KDNP szavazótábor, legkevésbé értettek egyet az MSZP és az FKGP szavazói, $p < 0.001$).

A **harmadik faktor egyértelműen elutasítja a rendszerváltást**, ezen véleménycsoport szerint a kapitalizmus rossz választás volt, károsnak bizonyult. A vonatkozó vélemények: „A rendszerváltás meg fogja hozni a gyümölcsét, csak türelem kell hozzá” (-0.73, ezzel egyetértenek a szabaddemokratákra szavazók, elutasítják az FKGP hívei, $p < 0.01$), negatív előjellel, tehát a faktorban pozitív értékkel szereplő válaszolók inkább az állítás ellenkezőjével értenek egyet, mint ahogy annál az állításnál is, hogy „A piacgazdaságot akkor is meg kell valósítani, ha az nagyon sok áldozatot kíván az emberektől” (-0.63).

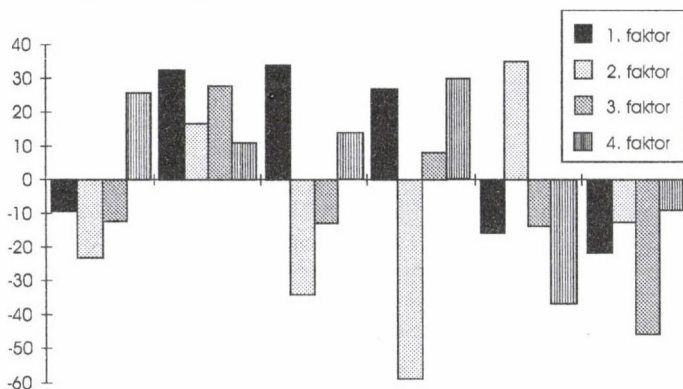
Egyetértének viszont a következőkkel: „A rendszerváltás több kárt okozott az országnak, mint amennyi hasznot eredményezett” (0.59, egyetértőek az FKGP szavazók, elutasítók az SZDSZ szavazói, $p < 0.001$), és „A kapitalizmus megvalósítása Magyarországon több kárt okoz, mint amennyi haszon származik belőle” (0.53, egyetértének az FKGP szavazók, elutasítják az SZDSZ szavazók, $p < 0.001$).

A negyedik faktor a kapitalizmus igényését tartalmazó véleményeket fogja csokorba, úgymint „Alapvetően fontos, hogy az állam ne avatkozzon be az állampolgárok életébe” (0.83), és „A kapitalizmus nem tökéletes, de a létező rendszerek közül az emberek élete mégis ott a legjobb” (0.61). Ezzel a két kérdéssel való egyetértés önmagában is szignifikánsan különbözik az egyes csoportokban, az elsővel legjobban egyetértének a KDNP és az MDF szavazói, és elutasítják az MSZP hívei ($p < 0.001$), a másodikkal a leginkább egyetértők az MDF, a legelutasítottabbak ismét az MSZP szavazói ($p < 0.01$).

Mint a 2. ábra jelzi, mind a négy faktor értékeiben jelentős (szignifikáns) különbségek mutathatók ki az egyes pártokra szavazók csoportjai között (egyszempontos variancia-analízissel; a függőleges tengelyen a faktorszokrok átlagainak 100-szorosa van feltüntetve).

2. ábra

Az egyes faktorok által megragadott véleménycsoportokkal való egyetértés pártpreferenciák szerint (1. faktor: harmadik út, 2. faktor: a Kádár-rendszer iránti nosztalgia, 3. faktor: a rendszerváltás teljes elutasítása, 4. faktor: a kapitalizmus igényése)

Az első faktorban („harmadik út”) megfogalmazódó vélemény leginkább a KDNP, az FKGP és – kevésbé – az MDF szavazóira jellemző, ugyanakkor elutasítják az SZDSZ, MSZP és a FIDESZ szavazói (ebben a sorrendben, a $p < 0.001$). A Kádár-rendszer iránti nosztalgia legjobban az MSZP szavazóit jellemzi, őket követik kissé lemaradva az FKGP-t támogatók. A Kádár-rendszert leginkább az MDF és KDNP szavazók utasítják el, enyhén elutasítók a FIDESZ és az SZDSZ szavazói ($p < 0.001$). Az FKGP szavazói szerint a rendszerváltás elhibázott, károsnak bizonyult (harmadik faktor), ezzel egy kicsit egyetértének az MDF szavazói is. A leginkább elutasítják ezt a véleményt a szabaddemokratákra szavazók, mondhatni, ők a rendszerváltás legelkötelezettebb hívei, a többi választó véleménye ebben a kérdésben nem ennyire egyértelmű, többnyire részben egyetértő ($p < 0.001$). A kapitalizmust elsősorban az MDF és a FIDESZ szavazói tartják jó és elfogadható társadalmi-gazdasági rendszernek (negyedik faktor), ezzel a legkevésbé az MSZP szavazói értenek egyet, de az SZDSZ szavazói között is vannak elutasítók; a többiek részben egyetértők ($p < 0.001$).

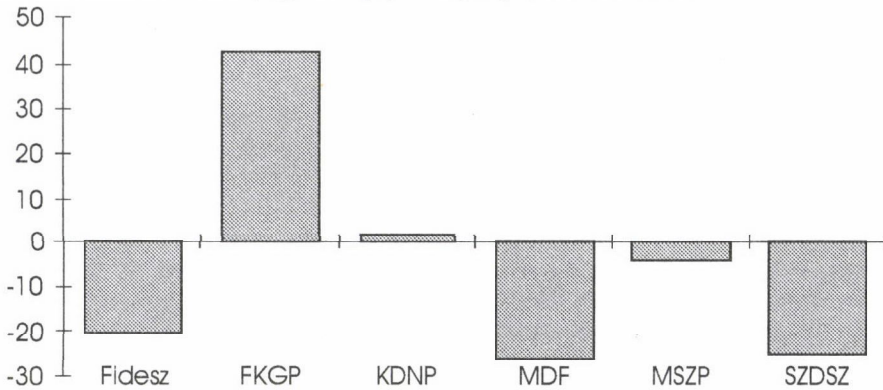
Ha ezek után tömören megpróbáljuk jellemezni az egyes pártok szavazóit a jelenlegi magyarországi politikai és gazdasági rendszerről alkotott véleményük alapján, akkor a következőket állíthatjuk (a pártok ábécérendben szerepelnek): a FIDESZ támogatóinak nincs markánsan megfogalmazódó, egyértelmű álláspontja a fenti kérdésekben; az FKGP szavazói a „paternalista” állam hívei, a rendszerváltást elhibáztak, a kapitalizmust rossznak tartják; a KDNP szavazói szerint is az állam szociális gondoskodó szerepének kellene elsősorban érvényesülnie; az MDF támogatói elutasítják a Kádár-rendszert, ugyanakkor valamiféle elvont kapitalizmus-fogalomban hisznek; az MSZP híveiben a legnagyobb a nosztalgia a Kádár-rendszer iránt, és ők utasítják el a leghatározottabban a kapitalizmust; végül az SZDSZ-re szavazók szerint a rendszerváltás helyes volt, azonban miközben az állam beavatkozó, gondoskodó szerepével nem értenek egyet, a kapitalizmust sem feltétlenül tartják a legjobb társadalmi-gazdasági rendszernek.

A PRIVATIZÁCIÓVAL KAPCSOLATOS VÉLEMÉNYEK

19 privatizációval kapcsolatos állítás elfogadásának, illetve elutasításának főkomponens-elemzése négy faktort hozott létre, ezek közül csak az első faktorban mutatkozott szignifikáns véleménykülönbség a pártválasztások szerinti csoportok között. Az **első faktorban** összegződő véleményeket úgy jellemezhetjük tömören, hogy **a privatizáció úgy rossz, ahogy van**. Az ide tartozó állásfoglalások részletesen a következők voltak (zárójelben a faktorsúlyok, illetve a szignifikáns különbségek, ha voltak ilyenek): „A privatizáció csak arra jó, hogy egyesek alaposan meggazdagodjanak” (0.79, az állítással leginkább egyetértenek az FKGP-re szavazók, a legkevésbé az MDF-re szavazók, $p < 0.01$); „A privatizáció egyet jelent az ország kiárusításával” (0.78, az állítással egyetértenek az FKGP szavazói, elutasítják az SZDSZ, a FIDESZ és az MDF választói, $p < 0.001$); „A privatizáció nem hogy segít, inkább csak ront a magyar gazdaság helyzetén” (0.75, egyetértenek az állítással az FKGP szavazók, elutasítják az SZDSZ-re voksolók, $p < 0.001$), „A privatizáció csak arra jó, hogy a régi vezetők átmentsék a hatalmukat” (0.66, ezzel egyetértenek az FKGP szavazói, elutasítják az SZDSZ és MSZP szavazók, $p < 0.001$); „Semmiképpen nem szabadna hagyni, hogy külföldiek Magyarországon földtulajdont szerezhessenek” (0.49, az állítással leginkább az FKGP szavazók rokonszenveznek, legkevésbé az MDF szavazói értenek vele egyet, $p < 0.05$); „A privatizáció a korrupció melegágya” (0.48, egyetértenek az FKGP szavazók, elutasítják az SZDSZ szavazói, $p < 0.01$). Mint a 3. ábrán látható, a legnagyobb egyetértés a privatizációt elutasító véleménycsoporttal az FKGP szavazótáborában mutatkozott, ők a privatizációnak csak a káros oldalát látják; a többi szavazó ezzel a véleményegyüttessel általában inkább nem ért egyet, legkevésbé az MDF, az SZDSZ és a FIDESZ szavazók ($p < 0.001$, a függőleges tengelyen a faktorszokrok százszorosa szerepel).

3. ábra

A privatizációt elutasító véleményegyüttes elfogadása pártpreferenciák szerint

A további faktorokat nem részletezzük, hiszen a pártválasztások szempontjából nem tartalmaztak különböző álláspontokat. Csak az érdekesség kedvéért soroljuk fel tömören az összekapcsolódó véleményegyütteseket: 2. faktor: nem a privatizáció a rossz, hanem a végrehajtása; 3. faktor: még gyorsabb privatizáció lenne a megoldás; 4. faktor: a privatizáció hátrányai szükségszerűek.

A HATÁROKON KÍVÜLI MAGYAR KISEBBSÉGEKKEL KAPCSOLATOS VÉLEMÉNYEK

A tizenöt állítással való egyetértésből kialakított faktorok a következőképpen jellemezhetők. Az **első faktor**, amelyet röviden úgy írhatunk le, hogy **a kormány nem törődik a határainkon kívül élő magyar kisebbségekkel**, az alábbi véleményekből tevődött össze: „A magyar kormány semmibe veszi a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek helyzetét és vezetők kérését” (0.79); „Abban az egy dologban megegyezik az MSZP és az SZDSZ, hogy közömbös nekik a határon túl élő magyar kisebbségek sorsa” (0.77); „A határokon kívül élő magyar kisebbségekkel szolidárisnak kell lennie a kormánynak és ezért még Magyarország közvetlen érdekeit is háttérbe kell szorítania” (0.61). Ezzel a véleménycsoporttal a jelenlegi ellenzéki pártok szavazói értenek egyet (leginkább az MDF és a KDNP hívei), az álláspontot elutasítják az MSZP és az SZDSZ szavazói ($p < 0.001$).

A **második faktorban**, amelyet úgy neveztünk el, mint **a magyar kisebbségek társadalmi-politikai szükségletei**, nem mutatkozott szignifikáns véleménykülönbség pártválasztások szerint. Tartalma tömören azzal a kijelentéssel adható meg, hogy a magyar kisebbségeknek örendelkezésre, egyéni szabadságjogokra, a kormány segítségére, példamutatásra, a magyar gazdasági helyzet javulására van elsősorban szüksége; ezzel többé-kevésbé mindenki egyetértett.

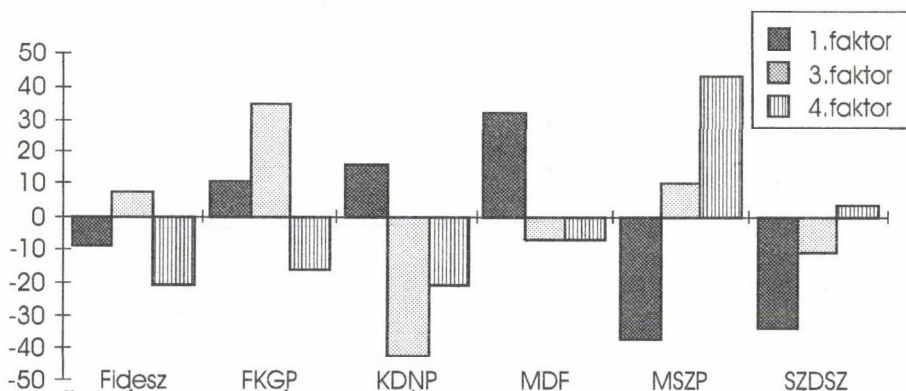
A **harmadik faktorban** csoportosuló vélemények szerint **a kisebbségnek saját maguknak kell harcolniuk a jogaikért, nem pedig az anyaországnak**. Az erre vonatkozó állítások a következők voltak: „A nemzeti kisebbségeknek maguknak kell kiharcolni jogaikat saját országukban és saját kormányuktól” (0.74); „A magyar kormánynak elsősorban

az ország érdekeit kell képviselnie, s csak ez után következik, hogy mit tehet a határokon túl élő magyar kisebbségért” (0.73); „A szomszédos országokban élő magyar kisebbségeknek is kell áldozatot hozni és az anyaország érdekében nem szabad tovább éleznük a szomszéd államokkal való viszonyt” (0.65, az állítással legjobban az FKGP szavazói értenek egyet, legkevésbé a KDNP-re szavazók, $p < 0.005$); „Csak árt a szomszédos országokban élő magyar kisebbségeknek, ha a magyar kormány kívülről fellép az érdekeik védelmében” (0.50). Ez a véleményegyüttes elsősorban az FKGP szavazóira jellemző, az álláspontot leginkább a KDNP szavazói (kisebb mértékben az SZDSZ és az MDF támogatói is) utasítják el ($p < 0.001$).

A negyedik faktorbeli vélemények a magyar kormány eddigi ténykedésével kapcsolatos egyetértést juttatják kifejezésre. Az ide tartozó álláspontok a következők: „Az ellenzéki pártok a magyar–román megállapodást csak azért bírálják, mert minden ürügyet megragadnak a kormány támadására” (0.77, az állítással leginkább az MSZP szavazói értenek egyet, legkevésbé a KDNP szavazói, $p < 0.001$); „A szomszédos országokban élő magyar kisebbségek vezetői diktálni akarnak a magyar kormánynak” (0.72). Ezt a felfogást az MSZP hívei vallják magukénak a legnagyobb mértékben, leginkább pedig a KDNP szavazói utasítják el. A három – az átlagok szempontjából szignifikánsan különböző – faktor átlagértékeinek diagramját az egyes csoportokban a 4. ábra tünteti fel.

4. ábra

Differenciáló faktorok a határokon kívüli magyar kisebbségekkel kapcsolatos véleményekben pártpreferenciák szerint (1. faktor: a kormány nem törődik a határokon kívüli magyarokkal; 3. faktor: a kisebbségeknek saját maguknak kell harcolniuk a jogaikért, nem pedig az anyaországnak; 4. faktor: egyetértés a magyar kormány eddigi politikájával a határokon kívüli magyarok ügyében)

A TÖRTÉNELMI MÚLTVAL ÉS A NEMZETHEZ TARTOZÁSSAL KAPCSOLATOS VÉLEMÉNYEK

A kérdőív 17 állítást tartalmazott az európai történelemmel és Magyarország jövőjével kapcsolatban. Ezek főkomponens-elemzéssel 5 faktorra voltak összekapcsolhatók. Mivel ezek tekintetében nem mutatkozott szignifikáns különbség a különböző pártokat választók között, csak egészen röviden jellemezzük az egyes véleménycsoportokat. Az első faktorban a trianoni békével, a Magyarországon kívül élő kisebbségek helyzetével foglalkozó állítások szerepeltek, míg a második valamiféle kollektív történelmi bűntudatra, kisebbségi érzésre utalt. A harmadik faktor által összefogott véleményegyüttes lényege az

volt, hogy csak Magyarországon élő állampolgár választhasson, a negyedik faktoré pedig, hogy hagyjuk a múltat, és foglalkozunk a jelennel, végül az ötödik faktor a magyarországi kisebbségek pozitív diszkriminációját foglalta magában.

Egyetlen véleményt emelünk csak ki a többi közül, azért, mert ebben lényeges különbségek mutatkoztak a választói csoportok között. Azzal az állítással, hogy „akinek magyar az anyanyelve, rendelkezzen választójoggal hazánkban, függetlenül attól, hogy itt él-e vagy másutt”, leginkább az FKGP és az MDF szavazói értettek egyet, legkevésbé az SZDSZ szavazói ($p < 0.05$ szinten).

Arra a kérdésre, hogy „ön szerint tartozhat-e valaki egyszerre több nemzethez”, a válaszok nagyjából egyenletesen oszlottak meg az „igen”, a „nem” és a „nem tudom” válaszok között, az egyes pártok szavazói között nem volt szignifikáns különbség. A választók egységesen a magyar nemzethez tartozónak ítélik a szomszédos országokban élő magyarokat, a nyugati országokban élő magyarokat, a Magyarországon élő nemzetiségeket, a magyarországi cigányokat, a magyar anyanyelvű, de nem keresztény családból származókat, a magyar anyanyelvű, de afrikai vagy távol-keleti szülőjű állampolgárokat. A Magyarországon élő nemzetiségeket azonban szignifikánsan különböző mértékben ítélik a magyar nemzethez tartozónak, átlag fölötti mértékben a KDNP, a FIDESZ és az MSZP, átlag alatti mértékben az MDF, az FKGP és az SZDSZ szavazói.

JEGYZETEK

¹ Pártpreferenciák Magyarországon 1992–1993. *JEL-KÉP*, 1994/1. és Pártpreferenciák motivációi az 1994-es választások előtt. *JEL-KÉP*, 1995/3–4.

² Itt ragadom meg az alkalmat, hogy köszönetet mondjak kollégáimnak, akik a kérdőív összeállításával lehetővé tették számomra ennek az elemzésnek az elkészítését. Az adatfelvételt a Kommunikációelméleti Kutatócsoport bonyolította 1000 fős, országos, reprezentatív mintán.

Varga Károly

KISPÁRTOK ÉS NAGYPÁRTOK

A nagyok vonzó, illetve taszító hatása a kicsik szavazóbázisára

Egy módszertani tanulmány sorozat harmadik tagjával jelentkezünk a Jel–Kép olvasóinál. Az első¹ Noelle-Neumann „hallgatás spirálja–szociális bőrünk” modell-párosának hazai adaptációjához járult hozzá, némely ponton módszertanilag továbbfejlesztve a kutatási design-t. A második² e német modellt egy amerikaival, a Converse-iskoláéval egészítette ki, és további módszertani újításokat vezetett be az adatok látens struktúrájának felszínre hozásához. A jelen harmadikban szintén a Noelle-Neumann-féle közvélemény-modellből kiindulva végzünk újabb módszertani kísérletet. Ennek két újdonsága: (1) a kispártok szavazóbázisát a velük rokonszenvezők „holdudvarával” elemezhető gyakoriságúra hozzuk, és (2) a nagypártok vonzó, illetve taszító erejének indikátoraként felhasználjuk és részlegesen validáljuk a „szociális bőrünk”-modell két közismert változóját.

A VIZSGÁLATI PROBLÉMA FONTOSSÁGA ÉS MEGOLDÁSI MÓDJA

A magyar választói mezőny egyik sajátossága 1996 nyarától kezdődően az, hogy a korábbi egypárti, majd kétpárti túlsúlyt a három csúcspárt modellje váltotta fel. Az 1994-es választásoktól a Bokros-csomagig az MSZP egyedül, onnantól az MSZP és az FKGP uralta a terepet. Immár több mint egy éve viszont a Fidesz-MPP az élboly harmadik tagja. Bizonyos tekintetben valóban csak harmadik (például abból a szempontból, hogy a véleményklíma mekkora esélyt ad neki a többségi szavazat elnyerésére), más mutató szerint a második (a rá szavazni óhajtók gyakorisága tekintetében), de van, amiben éppenhogy ő az első (a rokonszeny-indexszel feldúsított erőviszony-adatok szerint). Tény, hogy ők hárman 1997 július–augusztus hónapokban az összes megkérdezett 44,3 százalékát tették ki, a biztos szavazóknak pedig 58,4 százalékát.

A három csúcspárttól egyre világosabban szakad le és különül el öt kispárt: a KDNP, az MDF, az MDNP, a MIÉP és a Munkáspárt (az összes megkérdezettnek együtt is csak 6,5 százalékát alkotva, és a biztos szavazóknak sem több, mint 9,1 százalékát téve ki). Ezen a sávon belül még megkülönböztetendő egymástól a „mini-pártok” és a „mikro-pártok” súlykategóriája. Az elsőbe a KDNP és az MDF (az összes megkérdezett 2,1, illetve 2,2 százalékával, a biztos szavazók 2,8, illetve 3,3 százalékával), a másodikba a maradék három, „ezrelékes párt” tartozik (hárman együtt is 4,8 százalékát, a biztos szavazóknak pedig 5,7

százalékát mondhatják magukénak. Így tehát ők azok a „kisközép” pártok, amelyeket egyik bolyba sem helyezhetünk el, hanem viszonyuk dinamikája mind a nagypártok, mind a összes megkérdezettnek csupán 2,2 százalékát, a biztos szavazóknak 3,0 százalékát „csippentik ki” maguknak).

A csúcspártok és a kispártok közé megközelítőleg félútra tehető a szavazóbázis volumenét tekintve az SZDSZ, amely az összes megkérdezett kispártok irányába külön vizsgálatot igényel.

Mindez azonban az összes megkérdezettnek még mindig csak 55, a biztos szavazóknak 75 százalékát teszi ki. A széles „maradék” sáv – a „passzívok” 45, illetve 25 százalékos rétege – az összes megkérdezett esetében még kettébomlik: 28,1 százalék „nem tudja, kire szavazna”, 16 százalék viszont tudja, hogy „nem menne el szavazni”. A kép ezeknek a pártbázisokhoz fűződő dinamikus viszony vizsgálatával válhat csak teljessé.

Ebből a felosztásból már adódik jelen elemzésünk hármass célkitűzése:

- a három csúcspárt és az öt kispárt közötti vonzási-taszítási viszonyok felderítése;
- az egy „kisközép” pártnak mind a nagyokhoz, mind a kicsikhez fűződő viszonyának tisztázása;

- a passzívok, vagyis a nem-szavazók és a tanácstalanok helyének (súlypontilag ezek és a három csúcspárt viszonyának) bemérése.

Amikor ebbe az elemzésbe belevágunk, két dolognak vagyunk tudatában:

1. a téma rendkívül fontos, hiszen itt egy olyan gravitációs tér rejtett erővonalait tehetjük láthatóvá, amely a háttérből eddig is dinamizálta a színtér alakulását és átalakulásait, és várhatólag ezután is ennek egyik fő alakítója marad;

2. a megvalósítás rendkívül nehéz lesz, ha a megbízhatósági és érvényességi kritériumokon nem akarunk lazítani.

Ad 1. Ha jól meggondoljuk, számos vitapont egyszerűen ide torkollik. Így maga a parlamenti ciklusveg politikai alap-kérdése is, hogy tudniillik az ellenzék tud-e akkora egységes erőt felvonultatni, amely eséllyel ostromolja meg a koalíció megrongálódott, de még nagyon is jól védett bástyáit. Ezen belül: mekkora tömegeket tud elhódítani az MSZP a kispártok hívei és szimpatizánsai közül? És ebből is következtethetően: a még el nem határozottak, illetve passzívok széles sávjából?

Ez utóbbiakat nemcsak áttételesen érintve – az *a fortiori* logika szerint („ha a valamilyen irányban már beállott személyeket el tudja téríteni eredeti elképzelésüktől egy gravitációs erőter, akkor mennyivel inkább a tartózkodókat, illetve a még bizonytalanokat”) –, hanem direktben is. Hiszen itt az egyes pártok tényleges választói mellett külön fogjuk vizsgálni ezek egyszerű „szimpatizánsait” is (akik tudniillik más irányú pártválasztásuk mellett rokonszenveznek a szóban forgó párttal is), ezek pedig értelemszerűen még inkább nyitottak további hatásokra, így az itt kiderítendő nagypárti vonzás-taszítás erőterére is. De legkövetlenebbül úgy is, hogy megnézzük, hogy a „nem mennék el szavazni” és a „nem tudom, kire szavaznék” válaszokat adóknak milyen elépzeléseik vannak a három csúcspárt erejéről, illetve milyen érülettel viseltetnek irántuk.

Am ugyanebből a látószögből rendezhető az a vitapont is, hogy az ellenzéken belüli frontszárnyak optimális mozgatásának milyen realista stratégiái hámozhatók ki a – valószínűleg sokkal számosabb – irreálisak közül, éspedig nem pusztán jól hangzó érvek, hanem kemény adatok alapján.

Közelebbről: az MDF és a KDNP hívei és rokonszevezői milyen arányban vonzódnak a Fidesz, illetve az FKGP felé? Milyen e vonzás és a vele párhuzamos, de ellenkező irányú taszítás mérlege a két ellenzéki csúcspárt és az összesen négy ellenzéki kispárt (két mini, két mikro) relációjában? Ez pedig azt a kérdést is implikálja, hogy az ellenzéki térfélen marad-e egyáltalán létjogosultsága kis (mini és mikro) pártoknak, vagy a teljes szavazatvesztés veszélye

miatt jobb-e inkább „beszippantódní” valamelyik ellenzéki csúcspártba, és ha igen, melyikbe? A kérdés tisztázása tehát szószerint életfontosságú az ellenzéki kispártok számára.

Az eddigiekből következően az is tisztázható az itt vázolt modellel, hogy melyik kispárt bázisa milyen eltökélten marad meg az ellenzéki térfélen vagy rándul át az MSZP térfelére, amennyiben elvszerű választását netán lazítja és bolyhosítja egy-egy másodlagos, de egészen közelről ható és így természetesen „atomerős” személyi vagy csoport-szolidaritás, illetve ellenszenv motívuma. Gondolunk itt például olyasmire, mint az MDNP elvi szintű közelsége a Fideszhez, amivel azonban interferálhat – mint látni fogjuk, interferál is – az olyan ellentét- és ellenszenv-hullám, aminek fölerősödését nemrég az Elek István fémjelezte közvitában érzékelhettük. Az empirikus adatok ugyanis nem megfontolásokat és mérlegetléseket közvetítenek, hanem váratlanul épp az ilyenek útjába állhatnak, és ezeknek „gellert adva” új irányban való gondolkodásra készíthetnek.

Ad 2. A legnagyobb módszertani nehézséget természetesen a kispártok választóinak csekély gyakorisága jelenti. Mint fentebb láttuk, itt ezrelékekkel és egy-két százalékkal kell bajlódunk, amikkel még akkor sem igen lehet szignifikáns összefüggéseket kimutatni, ha mintánk nem ezer fős, hanem ennek a duplája is lenne. Itt úgy próbálunk segíteni magunkon, hogy a kispártok esetében a rájuk szavazókon túl vesszük a „holdudvaruk”-at is (egy feltételezett másodlagos szavazat kapcsán történő említettségüket: „...és még melyik pártra szavazna szívesen?”), ami rögtön közel megduplázza a gyakoriságot.

Innen visszalépve viszont az eredeti tényleges támogatói körre, már rendelkezünk olyan orientációs kerettel, ahol már a „konjekturális” (hozzávetőleges) információ is joggal tekintetbe vehető.

(Itt további kiegészítő módszertani fogások is rendelkezésünkre állnak, például a kontrollként alkalmazott ötödik kispárt, a Munkáspárt viselkedésének folyamatos figyelése. Ennek bázisa még a legkisebb gyakoriságokat produkáló bontásokban is biztos kontrasztot képez a négy ellenzéki kispárt szavazóihoz és szimpatizánsaihoz képest. Így rajta ellenőrizhető, hogy van-e valamilyen természetes realitás-értékük a kapott adatoknak.)

A „szűkös adatgazdálkodás nyomorúsága” egycsapásra feloldódik, amikor áttérünk a passzívak széles sávjára. Viszont e nagyobb egységnek a csúcspártokhoz való viszonya „kényelmes” kiderítéséből is visszatekintve a kispártok szűk adatbázisára, ismét csak újabb belátásokat és megerősítéseket nyerhetünk ez utóbbiaknak az élboly pártjaival való kapcsolódása megbízható tisztázásához.

MODELL, DESIGN, OPERACIONALIZÁLT VÁLTOZÓK

Az egzakt vizsgálódáshoz mindenekelőtt a vizsgálati modellt és design-t kell rögzítenünk, majd az ebben definiált változókat műveletesítenünk.

Elméleti modellünk két feltételezést tartalmaz:

1. a politikai klíma és klímaváltozás „szociális bőrünkön” való érzékelése – ha időbeli eltolódással is – szisztematikus hatással van a választópolgár egyéni pártválasztására,³
2. az egyes pártok iránti „zsigeri ellenszenv” erőteljesen és tartósan befolyásolja a pártválasztás irányulását.⁴

Kutatási design-unk ezekre építve úgy alakul, hogy megnézzük, az öt kispártnak a fenti szűkebb és tágabb értelemben vett „hívei” a három csúcspárt közül

– melyiknek mennyire érzékelik „szociális bőrünkön” győzelmi esélyeit;

– melyik iránt milyen mérvű „zsigeri ellenszenvet” ápolnak magukban. Ezeket a változókat, melyekkel a kis- és nagypártok közötti illetén modell-kapcsolatokat létrehozhatjuk, összesen négy politikai kérdéssel tapogattuk le (operacionalizáljuk):

(1) a kispártok térfelén:

(a) Ha most lennének a választások, Ön melyik pártra szavazna?

(b) És még melyik pártra szavazna Ön szívesen?

(2) a csúcspártok térfelén:

(a) Ön szerint most melyik párt kapná a legtöbb szavazatot?

(b) Melyik az a párt, amelyekre semmiképpen nem szavazna?

Természetesen, amit a kispártokról elmondtunk, ugyanaz érvényes a „kisközép” SZDSZ-re is (azzal a különbséggel, illetve többlettel, hogy kísérletképpen „nagypártként” is szerepeltetjük, eldöntendő, hogy azon túlmenően, hogy ő maga melyik csúcspárt vonzási, illetve taszítási erőterébe tartozik – hívei melyik csúcspárt győzelmét mennyire várják, illetve melyik pártot mennyire utasítják el –, neki magának van-e ilyen pozitív vagy negatív gravitációs hatása az öt kispártra).

De ugyanez a formula érvényesül a passzívok széles rétegére is, amikor őket tesszük a kispártok helyére.

Vajon akik „nem mennének el szavazni”, vagy „nem tudják, kire szavaznának”

– melyik csúcspártot milyen arányban tartják befutónak,

– illetve milyen mértékű zsigeri ellenszenvvel sújtják?

Magától értetődő, hogy miután e modell és design szerinti összefüggéseket empirikusan ellenőriztük, módunkban áll további keresztváltozókkal kontrollálni, finomítani ezeket az eredményeket. Legfőbb kontrollváltozónk itt a „Mennyire biztos, hogy elmenne szavazni?” kérdés által letapogatott keresztváltozó, de kitekintünk standard kontrollváltozóink (iskolai végzettség, jövedelmi szint és lakóhelytípus) specifikáló hatására is.

A HÁROM CSÚCSPÁRT VONZÓ-TASZÍTÓ HATÁSA AZ ÖT KISPÁRT BÁZISÁRA

A következő két táblázat a vázolt modell alap-összefüggésének empirikus adatait mutatja a csaknem 2000-es ($n = 1771$) mintából az eme változókapcsolatba bevonódott személyek részéről: az 1. táblázat azon kispárti választók és szimpatizánsok adatait, akik a Fidesz, az FKGP vagy az MSZP győzelmét várják, a 2. táblázat pedig ugyanezen kispártok szűkebb és tágabb értelemben vett „híveinek” jelzését arról, hogy melyik csúcspártot milyen arányban vetik el zsigeri ellenszenvből.

Az első, amit a két táblázatnál szemügyre kell vennünk, a szignifikancia szint, vagyis annak valószínűsége, hogy a nullhipotézis – az tudniillik, hogy a látott változókapcsolat mögötti összefüggés nem valós, hanem csak a véletlen szerint adódott – fenntartható. Amint látjuk, ez az 1. táblázatnál 1:1000 alatti, és a 2. táblázatnál is 1:100 alatti, tehát elvethető.

Ezután koncentrálnuk figyelmünket a két táblázat százalékos soraira és menjünk végig az öt kispárt egymással való összehasonlításán.⁵

Ami az 1. táblázatot illeti, itt a cellák alatti alsó sor mutatja, hogy a Fidesznek adott általános győzelmi esély 19,5 százalék, a kisgazdáknak adott: 47,8 százalék és az MSZP-nek adott: 33,1 százalék. Ezen belül azonban az öt kispárt választói és szimpatizánsai eléggé különböző vélekedési mintázatokat mutatnak.

1. táblázat

Melyik csúcspártot milyen arányban érzik befutónak az öt kispárt választói és szimpatizánsai? (abszolút számok és százalék)

kispártok	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
KDNP	5	18	5	28
	17,9	64,3	17,9	100,0
MDF	13	20	12	45
	28,9	44,4	26,7	100,0
MDNP	2	6	5	13
	15,4	46,2	38,5	100,0
MIÉP	1	11	3	15
	6,7	73,3	20,0	100,0
Munkáspárt	2	1	14	17
	11,8	5,9	82,4	100,0
N	23	56	39	118
%	19,5	47,5	33,1	100,0

Szignifikancia: .00022

A Fidesz győzelmében átlag fölött csak az MDF-szavazók és szimpatizánsok hisznek (28,9 százalékban), a többi négy kispárt (szűkebb és tágabb értelemben vett) hívei ettől – láthatóan – jól leszakadnak. A további sorrend: KDNP, MDNP, Munkáspárt, MIÉP. (Érdekes, hogy a MIÉP-esek még kevésbé hisznek egy Fidesz-győzelemben, mint a munkáspártiak.)

Az FKGP győzelmében való hit sorrendje pedig az öt kispárt hívei között így alakul: MIÉP 73,3 százalék és KDNP 64,3 százalék mint átlag fölöttiek, az MDNP megközelítőleg az átlagban van, nem sokkal alatta az MDF, és mélyen leszakadva, 5,9 százalékkal a Munkáspárt bázisa.

(Itt elővételezzük a 2. táblázat szemlészéséből a Munkáspárt zsigeri ellenszenv-adatait: a Munkáspártra szavazók és vele szimpatizálók 85,7 százaléka [!] semmiképpen sem szavazna az FKGP-re, szemben az ellenzéki kispártok nagyságrendileg kisebb ellenszenv-arányával. A két táblázat adatai tehát feltűnően konzisztensek egymással.)

Az MSZP-nek kiugró arányban ad győzelmi esélyt a munkáspárti tábor: 82,4 százalékban. Az ellenpóluson helyezkedik el 20 százalékkal és ekörül a MIÉP és a KDNP. Érdekes viszont, hogy a munkáspárti pólushoz a legközelebb az MDNP-hívek (az erre szavazók plusz az ezt második helyen választók) vannak.

A négy ellenzéki kispárt és a Munkáspárt kontrasztja szilárdan mutatja a papírformát, ám ezzel benn is ragad a trivialitásban. (M megbízhatósági kontrollnak jó.) Érdekességeket – ha még nem is felfedezéseket – az ellenzéki kispártok egymás közti arányeltolódásaiból várunk. Eddig egyetlenegy ilyen derengett fel halványan: az MDNP „törpetábor” (el)helyezkedése a másik három ellenzéki kispárt és a baloldali kispárt között.

Vizsgálódásunk következő lépése a 2. táblázat adatainak szemügyrevételével ennek a felderengő újdonságnak validitási ellenőrzése lehet. Nézzük meg tehát, hogy az MDNP választók és szimpatizánsok hogyan állnak az MSZP zsigeri elutasításával.

2. táblázat

Melyik csúcspártot milyen arányban semmiképp nem választanák az öt kispárt választói és szimpatizánsai? (abszolút számok és százalék)

kispártok	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
KDNP	1	5	17	23
	4,3	21,7	73,9	100,0
MDF		9	27	36
		25,0	75,0	100,0
MDNP	2	5	7	14
	14,3	35,7	50,0	100,0
MIÉP		1	11	12
		8,3	91,7	100,0
Munkáspárt		6	1	7
		85,7	14,3	100,0
N	3	26	63	92
%	3,3	28,3	68,5	100,0

Szignifikancia: .00380

Eléggé konzisztensen az 1. táblázat adatszerkezetével itt is azt találjuk, hogy a néppártiak a jobboldali és jobbközép ellenzéki blokkból valamennyire kiszakadva, a Munkáspárt felé közelednek abban, hogy az MSZP iránti ellenszenvüket mérsékelik.

Míg a MIÉP 90 százalék körül és a KDNP és az MDF is háromnegyed részben keményen ellenáll a nagyobbik kormánypárttal való kokettálásnak, addig a néppártiak itt fele-fele arányban megosztottak. De ugyanezt a (megelőző észleletet megerősítő) eredményt úgy is bemutatathatjuk, hogy az MSZP-nek országos átlagban igen magas zsigeri elvetéséhez képest átlag alatti arányban csak két párt hívei, a Munkáspártéi és a Néppártéi jelzik, hogy nem szavaznának a szocialistákra.

Ez így már kezd felfedezésértékű lelet lenni.

Az MDNP politikáját, úgy tűnik, bázisának és szimpatizánsainak („klientúrájának”?) körülbelül fele-harmada húzza-tolja az MSZP irányába. Pontosabban: megközelítőleg egy-harmada úgy érzi, hogy érdemes győztesként kezelni a szocialistákat, és körülbelül fele nem berzenkednék „zsigerileg” attól, hogy másodikként maga is azokra szavazzon.

Ez az eredményadat a közkeletű és felszínesebb közvéleményvizsgálati módszerekkel valószínűleg sohasem került volna napvilágra, pedig az illető párt stratégiájának és taktikáinak értelmezésében és minősítésében nyilván nem elhanyagolható jelentőségű.

Az adatnak a beigért kontroll-változókkal való ellenőrzése természetesen még több bizalmat generálhat valóságossága iránt, amire még ki fogunk térni. Sőt ezt a globális adatot hamarosan fel fogjuk bontani atekintetben is, hogy vajon ezekért az összefüggésekért inkább az illető pártra szavazók vagy inkább a csupán szimpatizálók felelősek, ami szintén lényegi mozzanattal finomíthatja a szóban forgó pártról mint jelenségről tudhatókat. Gondolunk itt arra, hogy lehetnek olyanok, akik egyéb okokból kifolyólag – például mert átlátják szavazatuk elvesztésének igen magas esélyét – nem szavaznának az MDNP-re, de a kormánykoalíció részéről tapasztalt támogatottsága, illetve „lojális ellenzéki” retorikája miatt itt éppen olyan középütasságot éreznek, ami nem az ellenzéki táboron belüli közép, hanem az egész (kormányzati és ellenzéki) szintér „földrajzi közepe” választásának felel meg; úgy értelmezve ezzel az MDNP szlogenjét („a közép: jobb”), hogy ez a kormánykoalíció és az

ellenzék közötti „senkiföldjére” vonatkozik. Ezt ilyen explicit módon csak a „senkire tekintettel nem levő” (*brute*, azaz nyers) adatok merik kimondani.

A 2. táblázatban azonban találhatunk még az itt többszörös megerősítést nyújtó adat mellett más információkat is. Itt is érdemes a cellák alatti százalékos sorból kiindulni, és a cella-százalékokat ehhez képest értelmezni. Látható, hogy a Fidesznek gyakorlatilag nincs zsigeri ellenszenvezője (3,3 százalék). A tőle világnézetileg legtávolabb álló KDNP-bázisból és a vele most „faché”-ban levő MDNP-től ugyan kapott egy-egy kisebb fricskát, de ez a véletlen hibán belülinek tűnhet még akkor is, ha a táblázat egészének összefüggérendszeré magasan szignifikáns. (Valójában az MDNP-tábornak ez a sajátos viselkedése – legalább a zsigeri ellenszenv vonatkozásában – mégis szignifikánsan elüt a többi pártétól.⁶) Annyi mindenesetre vitán felüli, hogy a Fidesz messze a legkevesebb zsigeri ellenszenvet kiváltó párt.

Egy éve tudott, hogy az ellenpólus – vagyis az „antipátia-milliomos” – az MSZP (68,5 százalék), és az is, hogy a kettő között félúton helyezkedik el az FKGP (28,3 százalék). Mind az MSZP mind, az FKGP esetében az érületi skála a kispártok vonatkozásában a MIÉP és a Munkáspárt között feszül. Amilyen markánsan kiszegzdarát és szocialistaellenes a MIÉP, épp olyan FKGP-gyűlölő és MSZP-szerető a Munkáspárt.

Ez újból figyelemreméltó részeredmény, hiszen épp mostanában bizonyos érintkezési pontok (NATO-téma) miatt el szokták felejtetni ezt a sarkos ellentétet, amely a teljes szavazói mezőny egyik (fő?) koordináta tengelye. A bázisoknál azonban ez láthatólag nem merül feledésbe.

A két táblázat együttesének konzisztenciája bámulatos. Ez pedig a kis gyakoriságok ellenére bizalmat gerjeszt az összefüggések valóssága iránt. A Fidesz témáját már érintettük. De nem kevésbé izgalmas az FKGP és az MSZP „ellenszenv-háztartása” sem a kispártok szavazóinak érületében.

Az FKGP elutasítása tekintetében világosan kétfelé szakad a mezőny: a Munkáspárt 85,7 százalékkal áll szemben az ellenzéki blokk. De ha csak ez utóbbit vesszük górcső alá, itt is ismert képlet tűnik szemünkbe. Egyik szélén az MDNP, másikon a MIÉP, és közbül az MDF és a KDNP.

Az MSZP elvetése ennek tükörképe, és pedig nemcsak a széleken, de középtűt is. Magyarán: nemcsak a MIÉP felfokozott és a Munkáspárt elenyészett MSZP-antipátija „reciproka” az FKGP-ellenszenvnek, hanem „belűl” is ilyen a viszony. Az MDNP ugyanis – mint már fentebb is érzékeltűk – itt valóban elszakad a KDNP–MDF együttesétől, és jónéhány lépéssel közeledik a Munkáspárt-bázishoz.

Ezek valószínűleg kissé zavarbaejtő adatok. Kiértékelésűk feltehetőleg több irányban revidéáltat alakuló stratégiákat. Az egyszerű szavazópolgárok nem tudják, de nem is akarják követni a pártelitnek magasabb erudícióval kimunkált stratégiáit és taktikáit, hanem a saját meglehetősen primitív „modelljűkhöz” egyszerűsítűk, illetve durvítűk le helyzetképűket. Másfelől viszont „akár borzalmas, akár nagyszerű”: a választások tényleges alakulása nem az eruditív elitnek, hanem a primitív bázisok elképzeléseit szerint következik be. (94-ben ezt tévesztette szem elől az értékkonzervatív tábor.)

A „küldő oldalon” külön ki kell itt ténűk

– egyfelől a Fidesz iránt semmi ellenszenvet sem mutató MDF-bázis,

– másfelől a MIÉP és a Munkáspárt „tűkőr-egyűttes”

viselkedésére.

Miután láttűk, hogy az MDF szavazóinak és szimpatizánsainak semmi ellenszenvűk nincs a Fidesz iránt, nem triviális – sőt valóban izgalmas – adattá lép elő az az információ, hogy akkor viszont összes tartogatott ellenszenvűket milyen arányban „osztűk meg” a

kisgazdák és a szocialisták között. Az erről való találgatásokkal vagy kvadrál, vagy ezeket hatályon kívül helyezi az itteni kemény adat: az MDF szorosabb és tágabb értelemben vett bázisa egynegyedében inkább FKGP-ellenes, háromnegyedében pedig inkább MSZP-ellenes.

A MIÉP és a Munkáspárt egymással képzett „tükör-kontrasztja” ezt az egynegyed-háromnegyedes arányt szélsőséges polaritásig fokozza. A MIÉP-eseknél ebből 8:92, a munkáspártiaknál pedig 86:14 százalékos arány lett.

Ez összefoglalóul egy olyan képletbe sűríti a kispártok „zsigeri ellenszenv-gazdálkodását”, hogy

– van két szélsőségesen elkötelezett (kvázi szatellit) kispárti bázis – itt nem a pártelitek programjáról, hanem a MIÉP és a Munkáspárt szűkebb és tágabb értelemben vett rokonszenvezőiről beszélünk –, amelyek gyakorlatilag fenntartás nélkül lojális a saját „nagy testvére” iránt és zabolátlanul ellenszenvező annak ellenfelével,

– és létezik egy kiegyensúlyozott ellenzéki pártbázis, az MDF-é, amely háromnegyed részében az ellenzéki mivoltából fakadó MSZP-ellenességére teszi a hangsúlyt, egynegyed részében azonban az FKGP iránti fenntartásait helyezi előtérbe. (Így a Fidesszel szembeni esetleges fenntartásai adatszerűen már nem jeleníthetők meg.)

VAJON A HÁROM CSÚCSPÁRT HATÁSA AZ ÖT KISPÁRT SZAVAZÓBÁZISÁRA VAGY SZIMPATIZÁNSAIRA ERŐSEBB?

A globális látás felől jövünk le a részletek irányába. Első lépésünk épp az alcímben érintett distinkcióval kapcsolatos. Miután ugyanis láttuk, hogy a két külön felvett, de utólag mégis erősen koherensnek bizonyult mutatónk (a győzelmi várakozás és a zsigeri ellenszenv) tekintetében az öt kispárt szűkebb és tágabb értelemben vett táborai együtt milyen attitűdöt (és magatartást) mutattak fel, illetve produkáltak, valóban fontos tisztán látnunk atekintetben is, hogy e fentebb kapott és megtárgyalt eredményekért elsősorban mely rétegek a felelősek: vajon maguk az illető kispártok tényleges választói vagy inkább csak azok, akik emezek „érzületi holdudvarához” sorolhatók?

Ehhez meg kell néznünk szétbontva az eddigi globális adatokat, itt is figyelve arra, hogy az ily módon feleződött gyakoriságok ellenére hol találunk még szignifikáns – tehát praktikus következtetésekkel megterhelhető – adatokat, mert a többivel vagy egyáltalán nem vagy csak nagyon óvatosan, több konjektúra egybecsengése esetén szabad foglalkoznunk.

A következő négy táblázat ezeket az így felbontott adatokat tartalmazza:

- a 3. és 4. táblázat a szűkebb értelemben vett híveket, vagyis a kispártokra szavazókat,
- az 5. és 6. táblázat pedig a „holdudvari” emberek, vagyis a kispártokkal rokonszenvezők adatait.

Mindenekelőtt nézzük meg, melyik táblázat összefüggései bizonyultak szignifikánsnak, melyiké nem.

3. táblázat

Az öt kispárt választói melyik csúcspártot milyen arányban érzik befutónak? (abszolút számok és százalék)

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
KDNP	3 17,6	9 52,9	5 29,4	17 100
MDF	6 26,1	7 30,4	10 43,5	23 100
MDNP	1 33,3	2 66,7		3 100
MIÉP		2 50,0	2 50,0	4 100
Munkáspárt	1 12,5	2 25,0	5 62,5	8 100
N	11	22	22	55
%	20,0	40,0	40,0	100,0

Szignifikancia: .54263

4. táblázat

Az öt kispárt választói melyik csúcspártot milyen arányban semmiképp nem választanák? (abszolút számok és százalék)

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
KDNP	1 5,9	3 17,6	13 76,5	17 100,0
MDF		5 22,7	17 77,3	22 100,0
MDNP	1 20,0	1 20,0	3 60,0	5 100,0
MIÉP			8 100,0	8 100,0
Munkáspárt		4 66,7	2 33,3	6 100,0
N	2	13	43	58
%	3,4	22,4	74,1	100,0

Szignifikancia: .05967

5. táblázat

Az öt kispárt szimpatizánsai melyik csúcspártot milyen arányban érzik befutónak?
(abszolút számok és százalék)

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
KDNP	2 12,3	10 66,7	3 20,0	15 100,0
MDF	7 21,2	16 48,5	10 30,3	33 100,0
MDNP	1 6,7	5 33,3	9 60,0	15 100,0
MIÉP	1 8,3	9 75,0	2 16,7	12 100,0
Munkáspárt	1 9,1		10 90,9	11 100,0
N	12	40	34	86
%	14,0	46,5	39,5	100,0

Szignifikancia: .00223

6. táblázat

Az öt kispárt szimpatizánsai melyik csúcspártot milyen arányban semmiképp nem választanák?
(abszolút számok és százalék)

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
KDNP		2 15,4	11 84,6	13 100,0
MDF		6 22,2	21 77,8	27 100,0
MDNP	2 13,3	6 40,0	7 46,7	15 100,0
MIÉP	1 10,0	2 20,0	7 70,0	10 100,0
Munkáspárt		4 100,0		4 100,0
N	3	20	46	69
%	4,3	29,0	66,7	100,0

Szignifikancia: .01350

Átfutva a négy táblázatnak a megbízhatósági alapadatán (szignifikancia szintjein), azt találjuk, hogy hárman közülük szignifikánsak, egyben azonban véletlen hibán belül marad a kispártok közötti szóródás. Ez mindjárt a sorozat első darabja (3. táblázat), vagyis az, amelyik az illető kispártokra ténylegesen szavazni óhajtókat bontja aszerint, hogy melyik csúcspártot tartják befutónak. Itt a jóslás alapmegoszlásához (Fidesz: 20 százalék, FKGP: 40 százalék, MSZP: 40 százalék) képest az egyes kispártok eltérése (a ránézésre történő saccolás ellenére) nem szignifikáns. (Ahol annak tűnik, ott túl kicsiny a gyakoriság a statisztikailag megalapozott állításhoz.) Így tehát ezzel a táblázattal nem foglalkozunk, de

elraktározzuk a változó-keresztelésre vonatkozó tanulságot. Úgy tűnik, hogy szerepeltetett változóink közül

- sem a tényleges választói státusz a kispártok oldalán,
- sem a győzelmi jóslás a nagypártokén

nem hajlamos annyira szétdobni a modellben megragadott adatokat, mint ellenlábasaik, vagyis

- a kispártok részén a pusztá szimpatizánsi státusz,
- a nagypártokén pedig a zsigeri ellenszenv.

Nézzük ezek után a szignifikáns összefüggéseket felmutató maradék három táblázatot

a) a tényleges választók,

b) a csak szimpatizánsok

rétegeinek adataira vonatkozóan.

Ad a) A tényleges választók másik adata (4. táblázat) például, vagyis a nagypártok iránti zsigeri ellenszenvé, $p = .05967$ szinten szignifikáns, tehát ezzel már – a kis gyakoriságok ellenére – érdemes foglalkoznunk. Itt az alapsortól (Fidesz: 3,4 százalék, FKGP: 22,4 százalék, MSZP: 74,1 százalék) való eltérés az egyes kispártok bázisa esetében már számottevő és figyelmünket érdemlő. Nem durvítjuk el nagyon az adatokat, ha az egyszerűség és áttekinthetőség kedvéért a többszámjegyű százalékszámok helyett pusztá rangsoradatokkal dolgozunk.

Így a Fidesz zsigeri ellenszenvezőinek törpe táborában (3,4 százalék) a következő sorrendet találjuk a kispártok tényleges választói között: 1. MDNP, 2. KDNP és a maradék három párt, amely zéró gyakoriságú ellenszenv-adattal a 4.–4. sorszámot kapja. Itt tehát figyelemreméltó, hogy az MDNP-bázis aktuális Fidesz-ellenszenvé a szorosabb értelemben vett hívek rétegében is észlelhető, nemcsak a holdudvariaknál.

A kisgazdáknak már jelentősebb „antipátia-tőkéje” – 22,4 százalék – (egyenértékben ekkora „rokonszenv-adóssággal”) így rangsorolódik az öt kispárt között: 1. Munkáspárt, 2. MDF, 3. MDNP, 4. KDNP, 5. MIÉP.

Végül az MSZP mint „antipátia-milliomos” nagypárt a kispártok tényleges választói között (74,1 százalékos zsigeri ellenszenv, egyenértékben a „rokonszenvileg katasztrófális eladósodottsággal”) a következő sorrendben találja ellenszenvezőit: 1. MIÉP, 2. MDF, 3. KDNP, 4. MDNP, 5. Munkáspárt.

Fontos itt kiemelnünk: ez az ötös sorozat voltaképpen négyfelé szakaszolható. A MIÉP és a Munkáspárt szélsőségei között az MDF és a KDNP tényleges szavazói gyakorlatilag azonos súllyal állnak közelebb a jobboldali, az MDNP-é pedig egyedül inkább a baloldali pólushoz.

Ad b) Átérve a kispártok bázisának csak holdudvari, szimpatizáns rétegére, itt a nagypártokra irányulón mind a győzelmi várakozások, mind a zsigeri elutasítások szignifikáns szórásokat mutatnak.

Kezdve itt is a győzelmi várakozással (5. táblázat), érdekes, de logikus és hihető összefüggést tapasztalunk az eddig szemlézett adatokkal. Nevezetesen azt, hogy az a győzelmi várakozási szóródás, amelyet az 1. táblázatban magasan szignifikánsnak találtunk ($p = .00022$) a teljes (vagyis a szűkebb és tágabb értelemben vett) kispárti bázisok vonatkozásában, csak úgy állhatott fenn a szűkebb pártbázis-adatok imént tapasztalt „némasága” ellenére (tehát annak ellenére, hogy a tényleges szavazók győzelmi jóslás-adata a véletlen hibán belül szóródott az öt kispárt között), ha a másik elem, a holdudvari réteg adata viszont nagyon is harsány volt. És valóban ez is történt. A három szignifikáns táblázat közül éppen ez a kispárti holdudvar-embereknek a befutó-pártra vonatkozó elképzeléseit tükröző táblázat mutatja fel a legjelentősebb szóródásokat.

A sorrendek itt a következők:

- a Fidesz győzelméről: 1. MDF, 2. KDNP, 3. Munkáspárt, 4. MIÉP, 5. MDNP;
- az FKGP győzelméről: 1. MIÉP, 2. KDNP, 3. MDF, 4. MDNP, 5. Munkáspárt;
- az MSZP győzelméről: Munkáspárt, 2. MDNP, 3. MDF, 4. KDNP, 5. MIÉP.

Ezek a rangsorok ismerősek, legfeljebb itt-ott tudnak még külön figyelmet felkelteni egy-egy markánsabb részlettel. Talán a legfeltűnőbb ezek közül, hogy a Fidesz kontra MDNP „haragszom rád”-nak itt olyan humoros szélsőségét kapjuk, hogy a fiataldemokratákkal elvi rokonságban lévő Néppárttal rokonszenvezők nemcsak a Munkáspárttal szimpatizálóknál adnak kevesebb győzelmi esélyt a Fidesznek, de még a köztudottan ellenlábás MIÉP barátainál is. Még a Thürmerre és Csukára feltekintők sem kételkednek annyira a Fidesz-sikerek valódiságában, mint az eszmetárs Szabó Iván hívei.

Az a tény pedig, hogy az MSZP-relációban az MDNP szűkebb és tágabb értelemben vett tábora – amennyiben ezek megkülönböztetik magukat az MDF-szavazóktól és rokonszenvezőktől – a jobb és jobbközép bloktól elsodródva a Munkáspárt felé közelít, esetleg olyan irányban segít elgondolkodni a politikai megfigyelőket és stratégiákat, hogy talán visszamenőleg maga a szakítás aktusa is némileg új értelmezést nyerhet. Lehet, hogy az MDNP-nek azért (is) kellett kiválnia az MDF-ből, mert az akkor még közös bázisuknak abból a feléből, amely azóta – a jelen adatok tanúsága szerint – már balra lefűződött, érte nyomás a közös elitet a kormányzati oldal felé való közeledésre. E nyomásra ennek az elitnek egyik része vevő volt, és feltűnő kormányzati előzékenységgel és segítséggel meg is alapította ezt az ilyen értelemben középutas pártot. A Néppárt ilyen értelemben vett közép-utasságára ugyan csak e kiérlelt kései adatok vetnek éles fényt, de nem lehetetlen, hogy visszamenőleg is magyarázó erővel bírnak.

Ami pedig a kispártok holdudvar-embereinek zsigeri ellenszenv-táblázatát illeti (6. táblázat), itt a rendkívül gyér Fidesz-elvetők között ismét ott találjuk az MDNP-szimpatizánsokat, akikhez most – változatosság kedvéért – nem a világnézetileg távolibb KDNP-ek „szekundálnak”, hanem a nemzeti érzület skáláján messzebb eső MIÉP-ek. Mindkettő hihető, de ami itt is elgondolkodtató, az a makacs Fidesz–MDNP ellenszenv.

Az FKGP és az MSZP itt is a papírformát hozza. Az FKGP és az MSZP viszonylatában a győzelmi várakozás és a zsigeri ellenszenv reciprok tartalmi MIÉP-től a Munkáspártig feszülő dimenzió rendezik el a kispártokkal rokonszenvezők mezőnyét.

Az alcímben feltett kérdésre tehát – vajon a három csúcspárt hatása az öt párt szavazóbázisára vagy szimpatizánsaira erősebb – a tartalmi válasz az, hogy a két réteg között a vizsgált szempontból nem lehet lényegi különbséget megállapítani. Bár itt-ott másodlagos jelentőségű eltérések észlelhetők, ezekből azonban valós következtetések nem vonhatók le. Ez a negatívnak tűnő tartalmi eredmény viszont nagyon is pozitív módszertani következtetésre ad alkalmat.

MÓDSZERTANI KÖVETKEZTETÉS

Az első hat táblázat áttekintése után azt a központi módszertani következtetést vonhatjuk le, hogy az öt kispárt bázisának szűkebben értelmezett körei (tényleges szavazói) lényegében azonos vélekedést és érzületet ápolnak a három csúcspárt iránt, mint amilyent tágabban értelmezett hívei („holdudvara”, csak rokonszenvezői vagyis azok, akik az illető kispártra csak második helyen szavaznának, ha volna ilyen lehetőség). Ez az empirikus adatsorozat legitimálja azt az eljárást, hogy a továbbiakban esedékes változó-kont-

rollhoz (összes megkérdezett verzusz biztos szavazók, iskolázottsági és jövedelmi szint dichotómiák, Budapest–vidék) csak a nagyobb gyakoriságokat felölelő teljes, komplex kategóriákat használjuk, vagyis azokat, ahol a kispártok vonatkozásában együtt van az „Ön melyik pártra szavazna?” kérdésre adott válasz és az „...és még melyik pártra szavazna szívesen?” kérdés válasza.

Ez a módszertani információ igazolja jelen tanulmányunk alapötletét, hogy a mini- és mikro-pártok esetében a vizsgált vonatkozásban úgy teremtünk statisztikai elemzéshez „kvázi elegendő” gyakoriságot – legalább „konjekturális következtetések” céljára –, hogy a kispártok két hasonlóan viselkedő adatát, azaz

- a szorosabb értelemben vett választói és
- az ezen kívül még azonosítható szimpatizálói

kódjait összevonjuk.

Ezzel lehetőséget teremtünk még egy sor további dichotom bontásra is, amely lehetőséggel a következőkben fogunk élni.

A KISPÁRTOK SZAVAZÓBÁZISÁRA GYAKOROLT NAGYPÁRTI VONZÓ–TASZÍTÓ HATÁS MÉRLEGE A BIZTOS SZAVAZÓKNÁL

Erre a bontásra azért van szükségünk, mert a zsigeri ellenszenv mutatója, de még a győzelmi várakozás mutatója sem önmagában jelentős, hanem amennyiben a választáskor bizonyos törvényszerűségek szerint tényleges szavazati arányokra lesznek átválthatók. Tudnunk kell tehát, hogy ezek a hatások milyen eltökéltségű szavazók körében bontakoznak ki.⁷

A 7. és 8. táblázatok a biztos szavazók körében világítják meg a kutatott összefüggést.

Ami a 7. táblázat adatait, vagyis a kispártok és a nagypártok közötti kapcsolatnak a „többség kire szavazna?” kérdés válaszaival való megragadását illeti, itt mindenekelőtt a magas szignifikancia ($p = .00013$) nyújt bizalmat ezek érvényessége iránt. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az összes megkérdezett sokaságában felfedezett összefüggés a biztos szavazók alcsoportjában általában élesebb kontúrokat kapott.

7. táblázat

Az öt kispárt választói és szimpatizánsai melyik csúcspártot milyen arányban vélik befutónak? (csak biztos szavazók – abszolút számok és százalék)

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
KDNP	3	12	2	17
	17,6	70,6	11,8	100,0
MDF	11	15	12	38
	28,9	39,5	31,6	100,0
MDNP	2	5	4	11
	18,2	45,5	36,4	100,0
MIÉP		8	2	10
		80,0	20,0	100,0

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
Munkáspárt	1 7,7		12 92,3	13 100,0
N	17	40	32	89
%	19,1	44,9	36,0	100,0

Szignifikancia: .00013

Az élesebb kontúr mindjárt abból látszik, hogy a Munkáspárt biztos szavazói 92,3 százalékban gondolják azt, hogy az MSZP nyeri a választásokat. Ilyen magas százalékokkal az összes megkérdezett esetében nem találkoztunk.

De ugyanúgy a kiszagdák két fő támogatója, a MIÉP- és a KDNP-bázis is valamivel határozottabbá vált: 80, illetve 70 százalékban hisznek az FKGP győzelmében, szemben az összes megkérdezett 73,3, illetve 64,3 százalékával.

A Fidesz esetében azonban a biztos szavazók nem egészen igazolják vissza az összes megkérdezettnél felmerült markáns képletet. Itt is bejön, hogy a Fidesz győzelmében első helyen az MDF bázisa hisz. Ez jelentős adat. Különösen annak fényében, hogy köztudottan az utóbbi évben jelentős szavazói támogatásnövekedést elkönyvelő Fidesz viszonylag markáns gyengéje maradt, hogy a véleményklímában alig növekszik a győzelmében hívók aránya (még saját szavazói körében sem). Ilyen feltételek mellett rendkívül jól jön a Fidesznek, hogy az MDF-hívek viszont határozottan az ő esélye mellé álltak az FKGP győzelméi várakozásokkal szemben. A másik végen a MIÉP és a Munkáspárt tamaskodik ebben a győzelemben a legjobban (nyilván a MIÉP a kiszagdák, az MSZMP a szocialisták győzelmét várja). Ez is tiszta ügy. Az MDNP bázisa azonban a biztos szavazók esetében hiányzik erről a pólusról (amint ez a „*faché*”-álláspont a holdudvari MDNP szimpatizánsoknál felvillant). Ezt talán úgy értelmezhetnénk – ha a csekély gyakoriságokra e nagyon alacsonyan hipotetikus státuszban építhetnénk valamilyen hozzávetőleges következtetést –, hogy az MDNP biztos szavazói közelebb állnak az elvszerű döntéshez, mint az aktuális cívdadások szélverésének jobban kitett lazább rokonszenvezők. Ezzel fönnmrad a korábbiakban (és későbbiekben) újra és újra előtalált észlelet: az MDNP-bázis győzelméi előérzete – ellentétben az MDF-báziséval – nem a Fidesznek szól, hanem megoszlik a kiszagdák és a szocialisták között.

Áttérve a 8. táblázat zsigeri ellenszenv-adataira, itt azt találjuk, hogy a biztos szavazókon belül az öt kispártnak a cellák alatti alapsor körüli szóródása csökkent. (Ami az alacsonyabb szignifikancia-szintben is kifejezésre jutott.)

8. táblázat

Az öt kispárt választói és szimpatizánsai melyik csúcspártot milyen arányban semmiképp sem választanák? (csak biztos szavazók – abszolút számok és százalék)

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
KDNP	1 6,3	1 6,3	14 87,5	16 100,0
MDF		9 30,0	21 70,0	30 100,0
MDNP	1 9,1	4 36,4	6 54,5	11 100,0

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
MIÉP		1	9	10
		10,0	90,0	100,0
Munkáspárt		5	1	6
		83,3	16,7	100,0
N	2	20	51	73
%	2,7	27,4	69,9	100,0

Szignifikancia: .01680

Ilyen alacsonyabb (bár még elfogadhatóan szignifikáns) összefüggés esetén csak óvatosan kezeljük azt a visszatért jelenséget is, hogy a KDNP mellett ismét az MDNP az a párt, amelynek biztos szavazója semmiképpen nem szavazna a Fideszre. A biztos szavazók között a hipotetikus státuszról nincs adatunk kiemelni ezt a többször előtalált „*faché*”-jelenséget. (A későbbi bontások azonban, például az iskolázottsági szint szerinti, még megerősíthetik vagy specifikálva élesvonalúbbá tehetik ezt a leletet.)

Az FKGP iránti zsigeri ellenszenv tekintetében a biztos szavazóknál ugyanolyan durván szakad ketté a mezőny, mint az összes megkérdezettnél. A munkáspárti teljes bázis 85,7 százalékában, de biztos szavazóik is 83,3 százalékban vetik el teljesen a gondolatát a kiszáradáshoz való bármilyen közeledésnek. Ehhez képest a többi kispárt érezhetően más alapbeállítottságot mutat, bár itt is más érzülete van egyfelől a KDNP és MIÉP bázisok együttesének, másfelől az MDF és az MDNP együttesének: elutasítóbb a Néppárt.

Az MSZP iránti érzület a biztos szavazók körében is pontos reciproka, tükörképe az FKGP iránti zsigeri érzésnek. Az összes megkérdezethez képest tapasztalt kisebb belső arányelmozdulások óvatosan kezelendők.

A NAGYPÁRTOK VONZÓ-TASZÍTÓ HATÁSÁNAK INTENZITÁSA DICHOTOM KONTROLL-VÁLTOZÓK: ISKOLÁZOTTSÁG, JÖVEDELMI SZINT ÉS FŐVÁROS-VIDÉK BONTÁS SZERINT

Iskolázottság és a nagypártok hatása a kispártok bázisára

A 9a. és 9b. táblázatok azt mutatják be, hogy az eddigiekben már elég alaposan megismert (és a szavazói eltökéltség szerint már egyszer felbontott, azaz kontrollált) összefüggés a kispárti beállítottság alapjából kinövő nagypárti győzelmi prognózisra mennyire azonos vagy különböző mintázatok szerint alakul akkor, ha külön nézzük a mintának az érettségi alatti 59,3 százalékát, és szembeállítjuk az érettségizettek és főiskolát végzettek 40,6 százalékával. A 10a. és 10b. táblázatok pedig ugyanezt az érettséginélt történő bontást a zsigeri érzületre vonatkozóan „vallatják meg”.

9a. táblázat

Az öt kispárt választói és szimpatizánsai melyik csúcspártot milyen arányban vélik befutónak (iskolázottsági szint szerint: érettségi alatt – abszolút számok és százalék)

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
KDNP	2 13,3	10 66,7	3 20,0	15 100,0
MDF	8 29,6	12 44,4	7 25,9	27 100,0
MDNP	2 33,3	3 50,0	1 16,7	6 100,0
MIÉP	1 14,3	4 57,1	2 28,6	7 100,0
Munkáspárt	1 9,1	1 9,1	9 81,8	11 100,0
N	14	30	22	66
%	21,2	45,5	33,3	100,0

Szignifikancia: .02854

9b. táblázat

Az öt kispárt választói és szimpatizánsai melyik csúcspártot milyen arányban vélik befutónak (iskolázottsági szint szerint: érettségi és fölötte – abszolút számok és százalék)

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
KDNP	3 23,1	8 61,5	2 15,4	13 100,0
MDF	5 27,8	8 44,4	5 27,8	18 100,0
MDNP		3 42,9	4 57,1	7 100,0
MIÉP		7 87,5	1 12,5	8 100,0
Munkáspárt	1 16,7		5 83,3	6 100,0
N	9	26	17	52
%	17,3	50,0	32,7	100,0

Szignifikancia: .02067

Ha a 9a. és 9b. táblázatokat együtt vesszük górcső alá, azt találjuk, hogy az egyes kispártok bázisának tanultabb része nagyjából ugyanúgy vélekedik a nagypártok győzelmi esélyeiről, mint a kevésbé tanult. Az MDF bázis például iskolázottsági szinttől függetlenül tökéletesen egyöntetű abban, hogy a Fidesznek nagyobb esélyt ad, mint akár a kisgazdáknak, akár az MSZP-nek.

Egyetlen feltűnőbb különbséget észleltünk az érettséginel kettévágott két félmita között. Ez pedig az MDNP házatáján jelentkezett. Az MDNP bázisának érettségizett és felső fokon iskolázott rétege két összefüggő adat tekintetében is különbözik az érettségit nem szerzett (tehát 8 általános alatti, 8 általánost és szakmunkásképzőt végzett) részétől:

1. az MSZP-nek nagyobb győzelmi esélyt ad, mint az utóbbiak (57,1 százalékot szemben az alacsonyabban iskolázottak 16,7 százalékával),

2. a Fidesznek viszont 0 százalékot (!) szemben az amazok 33,3 százalékával.

Úgy tűnik tehát, hogy egyik mutatónk, a győzelmi prognózis vonatkozásában az iskolázottsági térfelekkel (alsó–felső) sikerült behatárolását adnunk annak a negatív gondolati (és ettől alig elválasztható érületi) gócnak, melynek kisugárzását egy szélesebb mező-részletre eddig is érzékeltük: a mikro-nagyságrendű MDNP pártbázison belül finomabb szoftver műszerezettséggel előhívható egy olyan kontraszt, amely a Fidesz és az MSZP között feszülő, (áttételesen) érületi dimenzió mentén kettéválasztja az MDF-ből leszakadt párt híveit, illetve szimpatizánsait. Az ellenzéki és kormányzati térfelek közötti „középre” eszerint a pártbázis iskolázottabb elemei törekszenek. A kevésbé iskolázott MDNP-hívek kevésbé számolnak MSZP-győzelemmel, és nem tartják abszolúte kizártnak, hogy ma már a Fidesz is többségi szavazatot kaphatna.

De nézzük, mit adnak ehhez hozzá a 10a. és 10b. táblázatok adatai, amelyek a zsigeri ellenszenv iskolázottsági szintek szerinti differenciáiról tudósítanak.

10a. táblázat

Az öt kispárt választói és szimpatizánsai melyik csúcspártot milyen arányban semmiképp sem választanák (iskolázottsági szint szerint: érettségi alatt – abszolút számok és százalék)

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
KDNP	1 5,9	5 29,4	11 64,7	17 100,0
MDF		6 25,0	18 75,0	24 100,0
MDNP	1 16,7	1 16,7	4 66,7	6 100,0
MIÉP			4 100,0	4 100,0
Munkáspárt		5 83,3	1 16,7	6 100,0
N	2	17	38	57
%	3,5	29,8	66,7	100,0

Szignifikancia: .05737

10b. táblázat

Az öt kispárt választói és szimpatizánsai melyik csúcspártot milyen arányban semmiképp sem választanák (iskolázottsági szint szerint: érettségi és felette – abszolút számok és százalék)

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
KDNP			6 100,0	6 100,0
MDF		3 25,0	9 75,0	12 100,0
MDNP	1 12,5	4 50,0	3 37,5	8 100,0

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
MIÉP		1	7	8
		12,5	87,5	100,0
Munkáspárt		1		1
		100,0		100,0
N	1	9	25	35
Total	2,9	25,7	71,4	100,0

Szignifikancia: .13245

E két zsigeri ellenszenv-táblázatnál is a legtöményebb információt tartalmazó rangsor-adatra szorítkozva megállapíthatjuk a következőket.

1. Az öt kispárt-bázis zsigeri ellenszenvén a három nagypárt iránt lényegileg nem változtat az, hogy e bázisok tanultabb vagy kevésbé tanult rétegről van szó. Mindkét táblázat szignifikáns, de az öt kispárt ellenszenv-rangsoraiban közöttük alig van különbség.

Az MDF-bázis például gyakorlatilag egyenlő meredekségű, de meglehetősen enyhe lejtőt mutat fel a legellenszenvesebb MSZP-től a közepesen ellenszenves FKGP-n keresztül a legkevésbé ellenszenves Fideszig mindkét tanultsági csoportban.

2. A Fidesz–MDNP-viszonyban a tanultabbak adata „egy hajszállal” erősebb ellenszenvvezésre utal, mint a kevésbé tanultaké.⁸ Ez természetesen távolról sem szignifikáns különbség. Azért említjük meg, mert hasonló irányú adatok sorozatába illeszkedik.

3. Az FKGP-vel szemben a KDNP-bázis alacsonyabban iskolázott tagjainak mintha több zsigeri ellenszenvre volna, mint a magasabban képzeteknek (három ranghely különbség). De ezt sem tekinthetjük jelentős, teherbíró adatnak. Ugyanakkor a kiscgazdák iránti ellenszenvben az MDNP-bázis tanultabbjai két ranghely különbséggel előtte állnak a kevésbé tanultaknak.

4. Az MSZP-relációjában a kispárti bázisok közül is ez a kettő, a KDNP- és az MDNP-bázis mutat némi dinamikát: a KDNP-tanultak három ranghellyel eltökéltebben MSZP-ellenesek, mint a kevésbé tanultak; az MDNP-bázisban viszont az érettségizettek és diplomások enyhítik a mikro-tábor amúgy is közepes MSZP-ellenszenvét még lanyhábbra, mint az érettségi alatti tagjaik.

5. Végezetül igen tanulságos expliciten összevetni a valamikor azonos, mára már szétvált MDF- és MDNP-bázisok tanultság szerinti bontását. Némi leegyszerűsítéssel úgy foglalhatjuk össze az adatokat, hogy az MDF érettségi alatti és feletti rétegei és az MDNP érettségi alatti sávja még mindig azonosan vélekedik és érez. Az MDNP magasabban iskolázott rétege azonban számítás és érzület tekintetében nyitottabbá vált az MSZP iránt.

A jövedelmi szint és a nagypártok hatása a kispártok bázisára

A jövedelmi szintek szerinti dichotomizálást, kettébontást két külön mutató szerint párhuzamosan végeztük (egyszer a család összjövedelme szerint, egyszer pedig az egy főre eső jövedelmi szintekből kiindulva). A kis gyakoriságok miatt azonban, és feltehetőleg azért is, mert az igazi politikai magatartási különbségeket létrehozó törésvonalak nem a jövedelmi középmezőny közepén húzódnak, szignifikáns különbségeket nem találtunk a jövedelmi csoportok között a vizsgálatunk tárgyát képező sajátos kispárt–nagypárt viszonyban.

Az öt kispárt bázisa tehát nem mutat jelentős, értelmezhető különbséget a három nagypárt győzelmi esélyének saccolásában, illetve az irántuk ápoltsági ellenszenv tekintetében annak függvényében, hogy az illető bázis-rész az alacsonyabb vagy a magasabb jövedelmi réteghez tartozik.

Ezzel együtt a táblázatokat a függelékben – esetleges mások általi további – elemzésre rendelkezésre bocsátjuk.

A nagypártok hatása a kispártok bázisára Budapest–vidék bontásban

A következő négy táblázatban (11a. és 11b., 12a. és 12b.) annak a kísérletnek mérsékelt, de a feltételekhez képest nem sikertelen eredményét látjuk, amely a négy lakóhelytípust (tehát a vidéken belül még a megyei jogú várost, az egyéb várost és a falut-tanyát) értelmes dichotómiába vonva próbálta kontrollálni az öt kispárt és a három nagypárt eddig tárgyalt két összefüggés-fajtáját, a nagyoknak a kicsik által érzékelt győzelmi esélyét, illetve a nagyok iránt a kicsik bázisában ápoltsági ellenszenvet.

11a. táblázat

Az öt kispárt választói és szimpatizánsai melyik csúcspártot milyen arányban vélik befutónak (lakóhelytípus szerint bontva: főváros – abszolút számok és százalék)

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
KDNP		6 75,0	2 25,0	8 100,0
MDF	1 7,1	8 57,1	5 35,7	14 100,0
MDNP		1 100,0		9 100,0
MIÉP	1 11,1	6 66,7	2 22,2	9 100,0
Munkáspárt	1 16,7	1 16,7	4 66,7	6 100,0
N	3	22	13	38
%	7,9	57,9	34,2	100,0

Szignifikancia: .55927

11b. táblázat

Az öt kispárt választói és szimpatizánsai melyik csúcspártot milyen arányban vélik befutónak (lakóhelytípus szerint bontva: vidék – abszolút számok és százalék)

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
KDNP	5 25,0	12 60,0	3 15,0	20 100,0
MDF	12 38,7	12 38,7	7 22,6	31 100,0

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
MDNP	2 16,7	5 41,7	5 41,7	12 100,0
MIÉP		5 83,3	1 16,7	6 100,0
Munkáspárt	1 9,1		10 90,9	11 100,0
N	20	34	26	80
%	25,0	42,5	32,5	100,0

Szignifikancia: .00032

A 11a. és 11b. táblázatok szemügyrevétele feltűnő kontrasztot tudatosíthat főváros és vidék között a vizsgált összefüggés szignifikanciája tekintetében. A kis fővárosi mintában a győzelmi esélytalálgatások az öt kispárt bázisa között véletlenszerűen szóródnak. A vidéki mintában azonban – és feltehetőleg nemcsak azért, mert ez az előzőnek több mint duplája –, magasan szignifikáns különbségeket kapunk.

Rögtön ide kell idéznünk azonban a sorozat 12a. és 12b. táblázatainak adatait is, ahol pedig fordított képletet kapunk: a zsigeri ellenszenv két táblázatából a vidéki mutató véletlenszerű szóródást, és a fővárosi igen magas szignifikancia-szintet.

12a. táblázat

Az öt kispárt választói és szimpatizánsai melyik csúcspártot milyen arányban semmiképpen sem választanák (lakóhelytípus szerint bontva: főváros – abszolút számok és százalék)

	a Fideszt	MSZP-t	Összesen
KDNP		4 100,0	4 100,0
MDF		9 100,0	9 100,0
MDNP	1 100,0		1 100,0
MIÉP		7 100,0	7 100,0
Munkáspárt	1 100,0		1 100,0
N	2	20	22
%	9,1	90,9	100,0

Szignifikancia: .00020

12b. táblázat

Az öt kispárt választói és szimpatizánsai melyik csúcspártot milyen arányban semmiképpen sem választanák (lakóhelytípus szerint bontva: vidék – abszolút számok és százalék)

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
KDNP	1 5,3	5 26,3	13 68,4	19 100,0
MDF		9 33,3	18 66,6	27 100,0
MDNP	2 15,4	4 30,8	7 53,8	13 100,0
MIÉP		1 20,0	4 80,0	5 100,0
Munkáspárt		5 83,3	1 16,7	6 100,0
N	3	24	43	70
%	4,3	34,3	61,4	100,0

Szignifikancia: .11350

A két adatsoport együtt mintha azt sugallná, hogy a fővárosban, úgy tűnik, a véleményklíma homogénebb, nem hasadozik fel pártrokonszenvek szerint, legalábbis ami a győzelmi esélyeket illeti. A fővárosban a három csúcspártnak adott többségi esély alapsorán szignifikánsan nem változtat az, hogy milyen kispárt híveként gondolja ezt az esélyt az illető.

A 12a. táblázatnál viszont a zsigeri ellentét teszi nagyon heterogénné a mezőnyt. A rendkívül kis minta egészen egyértelmű rokonszenvenv-ellenszenvenv profilt rajzol ki. Itt a kiszagdzákról az öt kispárt bázisa teljesen teljesen megfélekezett. Erre a kérdésre, hogy „kire nem szavazna semmiképpen sem”, nem jutott eszükbe az FKGP. A másik két nagypárt között azonban nemcsak 9:91 arányban „vitte el a pálmát” a Fidesztől az MSZP, de ott sem maradt kétség, hogy az öt kispárt bázisa a kettő közül melyikük győzelmi várakozása mögé sorakozik fel.

Itt egy olyan eredményt kapunk, amely, ha eddigi adatainkban előzmények nélküli volna, méltán válthatna ki kételyt mindannyiunkból. Mivel azonban már hasonló irányú adattal ezekben a vizsgálódásokban nem eggyel találkoztunk, itt is mérsékelnünk kell a csodálkozásunkat. A fővárosban ugyanis a kispártok közül a Fidesznek két zsigeri elutasítója van: a Munkáspárt és az MDNP, az MSZP-nek pedig három: a KDNP, az MDF és a MIÉP.

Ami a főváros és vidék közötti győzelmi esélylatolgatás különbségeit illeti, itt az MDF-tábor viselkedése talán a legérdekesebb. Abban mindkét szintéren megegyeznek az MDF szavazói és szimpatizánsai, hogy az öt kispárt közül a Munkáspárt után ők adják a legkisebb esélyt az FKGP-nek. Ezzel az MDF-hívek nem az országos véleményklíma, hanem a tudományos egzaktussággal összeszámlált tényleges választói bemondások eloszlását fogadják el és nyilvánítják ki. A Fidesszel meglehetősen „rosszul bánó” országos véleményklímával ily módon eltökélten szembeszegülő MDF-tábor, mint jeleztük, éppen azon a ponton nyújt segítséget a fiataldemokratáknak, ahol ezeknek hosszú idők óta rejtélyes – és nem is veszélytelen – „hiánybetegsége” mutatkozik.

Ez az országosan észlelhető véleményklíma-támogatás azonban mégsem egyöntetű. Sőt itt jelentkezik figyelemreméltó különbség főváros és vidék között. Míg ugyanis a vidéki MDF-barátok győzelmi jóslása töretlenül a Fidesz – hiszen vidéken egyetlen más kispárt bázisa sem várja olyan átlag fölötti erővel a Fidesz-MPP győzelmét, mint az MDF szavazói

és rokonszenvezői –, addig a fővárosban ez a támogató véleményklíma elgyengül. A budapesti MDF-esek már belesimulnak az átlagos véleményklímába azzal, hogy a három nagypárt közül

1. az FKGP-t várják befutónak,
2. második helyen az MSZP-t és
3. a Fidesznek ők is csak azt a gyenge sanszot adják meg, amit a budapesti (és országos)

nagyátlag.

Ennek a Budapest–vidék kontraszt-adatnak a hordereje az MDF–Fidesz viszony vonatkozásában valószínűleg arányos a meglepetés-értékével (még ha valódiságát nem is tudjuk olyan sok vetületben validálni, mint az MDNP–Fidesz viszonyában kapott leletét). Megfigyelők és stratégiák nyilván tudnak hozzá felvonultatni megerősítő vagy cáfoló evidenciákat.

A „KISKÖZÉP” PÁRT ÁLTAL NYÚJTOTT ÉS FOGADOTT BEFOLYÁS

Az SZDSZ-t nem soroltuk sem a kispártok, sem a nagypártok közé, hanem vizsgálatunkban olyan köztes státuszt adtunk neki, hogy szerepeltettük úgy is, mint nagypártot (megnézve, hogy a két releváns mutató, az öt kispárt által neki juttatandó „többségi” prognózis, illetve az iránta ápoltt „zsigeri ellenszenv” hogyan dobja szét a kispártok bázisát); és úgy is, mint kispártot (megvizsgálva, hogy a három csúcspárt közül az ő saját bázisa melyiket mennyire tartja befutónak, illetve melyikre semmiképpen nem szavazna).

Ami az első nézőpontot illeti, itt az öt kispárt adata nem mutatott szignifikáns szóródást sem az SZDSZ eléggé alacsony „győzelmi jóslásának” országos átlaga – 2,9 százalék – körül, sem a szintén alacsony „zsigeri elvetés” átlaga – 2,0 százalék – körül.

Így minden figyelmünket a második perspektívára fordítottuk: az SZDSZ mint „tiszteletbeli kispárt” (valójában „kisközép”) hogyan mozog a három csúcspárt vonzási-taszítási erőterében. Itt is a bázis szorosabb és tágabb fogalmának (szavazók és holdudvar) összevont adatával dolgoztunk.

A 13. és 14. táblázat az SZDSZ-bázis győzelmi jóslásait, illetve zsigeri ellenszenvét szemlézi.

13. táblázat

Az SZDSZ választói és szimpatizánsai melyik csúcspártot milyen arányban tartják befutónak? (abszolút számok és százalék)

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
SZDSZ szavazók és szimpatizánsok	33 22,9	23 16,0	88 61,1	144 100,0
N	184	266	454	904
%	20,4	29,4	50,2	100,0

Signifikancia: .00052

14. táblázat

Az SZDSZ választói és szimpatizánsai melyik csúcspártot milyen arányban semmiképp nem választanák? (abszolút számok és százalék)

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
SZDSZ szavazók és szimpatizánsok	3 2,5	89 74,8	27 22,7	119 100,0
N	31	338	329	698
%	4,4	48,4	47,1	100,0

Szignifikancia: .00000

Itt két rendkívül magasan szignifikáns táblázattal találkozunk. Az alapmegoszlásoktól (cellák alatti számsorok) az SZDSZ adatok oly mérvű eltérést mutatnak, hogy ennek abszolút valóságához nem férhet kétség.

A két táblázat közös információja az SZDSZ-tábor előtt meredő kínos alternatíváról árulkodik. Ez a megkérdezettek 4,8 százalékát, a biztos szavazóknak pedig 5,7 százalékát kitevő népegyedre, hozzávéve még azt a tekintélyes 9 százalékot, amely második helyen az SZDSZ-re szavazna (a biztos szavazók közül ez 12,9 százalékot érne el), győzelmi saccolásában és zsigeri érzületében keményen meghasonlott. Abban ugyan összhangban van önmagával, hogy a kiszáradtat utálja is, és le is nézi (nem ad nekik túl sok győzelmi esélyt). De már a másik két csúcspártnál „keresztbeveri” nála az érzületet a számíthatóság. (Láttuk, hogy ezek a kispártoknál általában egymást erősítették: amely kispárt bázisa kedvelt valamely nagypártot, annak hajlamos volt nagyobb győzelmi esélyt is adni.)

Az első nyílttá vált belső konfliktust tekintetben a szabaddemokraták mutatták fel. Éspedig azzal, hogy érzületük a Fideszé, győzelmi esélylatoztatásuk és esélyadásuk viszont az MSZP-é. Ezt a „nagy leletet” nem is érdemes tovább ragozni. Legfeljebb összevethetjük az eddig vizsgált kispárti bázisok idevágó adataival.

1. Kiszáradtatban nem érik el a Munkáspárt bázisát, bár a jobbközép éllavasát, az MDNP-t alaposan megelőzik. Esélymegvonásban ugyanez a helyzetük az FKGP vonatkozásában.

2. Ami a másik két csúcspártnak a kispártokra gyakorolt vonzó (esély), illetve taszító (zsigeri ellenszenv) hatását illeti, itt az SZDSZ szűkebb és tágabb bázis érdekes köztes pozíciókat foglal el. De ezek – mint utaltunk rá – nincsenek olyan konzisztenciában egymással, mint az egyes kispártok esetében.

3. Nézzük a győzelmi esélylatoztatás dimenzióját.

a) A Fidesz tekintetében az SZDSZ-bázis az MDF és a KDNP között helyezkedik el. Nem hisz annyira a Fidesz győzelmében, mint az MDF-esek, de jobban hisz, mint a második kispárti Fidesz-győzelem-hívő, a KDNP-bázis. (A többi kispárti bázis – Szabó Iván, Thürmer, Csurka – mint emlékszünk rá, még kevésbé hisz a Fidesz többségi szavazatában.)

b) Az MSZP vonatkozásában viszont az SZDSZ győzelmi esélylatoztatása már simán a Munkáspárt és az MDNP közé esik. Ez az adat két olyan mozzanatot implikál, amelyek alapján az eddigieknél tisztábban láthatunk:

– az a tény, hogy a kispártok közül a Fidesz győzelmi esélyének megadásában az MDF-bázis járt elől – ezzel nagy szolgálatot téve az éppen ebben szűkölködő Fidesz-MPP-nek –, új hangsúlyt nyer azzal, hogy az MDF-nek ez a várakozása a törésvonalon túli liberális pártot is „übereleli”;

– az MDNP-nek győzelmi esélylatolgatásban valószínűleg éppen ez utóbbi akut Fidesz-ellenessége miatt „nem szomszédja” az SZDSZ, hiszen, mint láttuk, a kispártoknál konzisztens egymással az érület és a győzelmi esélyadás.

4. Nézzük viszont a zsigeri érület dimenzióját.

a) A Fidesz vonatkozásában az SZDSZ igen mérsékelten elutasító, és ezzel biztosan barátabb, mint a Fidesszel *faché*-ban lévő MDNP. (Hogy a KDNP-bázisnál is valóban barátabb-e, ezt az apró különbség miatt csak nagyon hozzávetőlegesen állíthatjuk.)

b) Viszont az MDF, sőt a MIÉP és a Munkáspárt is zéró-szintű ellenszenvet mutat fel a Fidesz ellen, így az SZDSZ fenntartásai ezekénél valósabbnak tűnnek.

c) Ami viszont az MSZP-t illeti, itt a legfontosabb új belátás az, hogy az MDNP-bázist nem kell olyan széles határok közt bemérni, mint a jobbközép boly és a Munkáspárt. Keskenyíteni lehet a behatároló sávot: az MDNP az MSZP-hez való érületi viszonyában a jobbközép együttes és az SZDSZ közé esik.

Az SZDSZ külön vizsgálata tehát, mint láttuk, élesítette a kispártok és a nagypártok vonzási-taszítási relációjáról az előző elemzésekben megtudottakat.

A CSÚCSPÁRTOK HATÁSA A „PASSZÍVAK” RÉTEGÉRE

Ez a társaság (a deklarált nemszavazók és akik még nem tudják, kire szavaznának) számbeli súlyánál fogva fontos tényezője a hazai választási szintérnek. A szavazástól irtózók 1997 július–augusztus folyamán az összes megkérdezett 16 százalékát tették ki, a tanácstalanok pedig a 28,1 százalékát.

Ha megtudjuk, hogy ők milyen esélyt adnak a három nagypártnak, illetve bennük milyen zsigeri érület gyülemlett ugyanezek iránt, ezzel bizonyára egy-egy ponton előbbre jutunk abban is, hogy mit kezdjünk a kispártok bázisai részéről begyűjtött idevágó adatokkal. Feladatunk az adatok első pásztázó áttekintése után leegyszerűsödött. Nevezetesen kiderült, hogy a győzelmi esélylatolgatásban a „passzívak” egyik rétege sem adott az országos összmintától (Fidesz: 10,6 százalék, FKGP: 15,3 százalék, MSZP: 22,8 százalék) szignifikánsan eltérő vélekedéseket. Így csak a zsigeri érület témájára muszáj szorítkoznunk.

Úgy tűnik, ez a politika iránt igen lanyha érdeklődéssel viseltető réteg annyi fáradságot már nem vesz magának, hogy saccolgassa a győzelmi esélyeket, de azt kénytelen tudomásul venni, ha valamelyik csúcspárt iránt zsigeri ellenszenv gyülemlett fel benne. Így viszont mégiscsak választási tényezővé válik, hiszen a zsigeri ellenszenvről tudjuk, hogy igen nehezen oldódik, így az ezen kívánatosan vastag rétegre való nagypárti „ácsingózások” itt merev falakba ütközhetnek.⁹

A 15a., 15b. és 15c. táblázatok a passzív rétegek zsigeri ellenszenvének jól értelmezhető, koherens szindrómáját mutatják.¹⁰

15a. táblázat

Melyik csúcspártot milyen arányban vetik el azok, akik az „...és még melyik pártra szavazna szívesen?” kérdésre a „nem mennék el szavazni” vagy a „nem tudom, kire szavaznék” választ adták?

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
a „passzív”-ak	21	167	146	334
	6,3	50,0	43,7	100,0
N	31	338	329	698
%	4,4	48,4	47,1	100,0

Szignifikancia: .03280

A 15a. táblázatban megragadott összefüggés elfogadható szinten szignifikáns. Itt a szigéri ellenszenvnek a Fidesz és az FKGP iránti erőteljes (valós) felgyarapodásáról és az MSZP iránti szignifikáns csökkenéséről beszélhetünk. Tehát elmondható, hogy az így értett „passzív”,¹¹ ha mozgósíthatók lennének, sem a Fidesz, sem az FKGP, hanem az MSZP szavazóbázisát gyarapítanák.

Ugyanakkor a két ellenzéki csúcspárt azzal vigasztalódhat, hogy a politikailag aktívak viszont már a jelenben ténylegesen inkább az ő szekerüket tolják, míg a passzívak e javuló rokonszenvének kiaknázása még csak jövőbeli lehetőség.

A 15b. és 15c. táblázat abban segíthet eligazodni bennünket, hogy mennyire mozgósíthatók a „passzívak”. Ehhez mindenekelőtt fel kell bontanunk egységes „ömlesztett” kategóriájukat két homogén alcsoportjukra:

- nézzük először a „kemény nemszavazókat” (15b. táblázat),
- majd azokat, akik szavaznának, de (egyelőre?) „nem tudják, kire” (15c. táblázat)

15b. táblázat

Melyik csúcspártot milyen arányban vetik el azok, akik mindkét kérdésre a „nem mennék el szavazni” választ adták? (abszolút számok és százalék)

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
a „passzív”-ak	7	36	41	84
	8,3	42,9	48,8	100,0
N	31	338	329	698
%	4,4	48,4	47,1	100,0

Szignifikancia: .14051

15c. táblázat

Melyik csúcspártot milyen arányban vetik el azok, akik mindkét kérdésre a „nem tudom, kire szavaznék” választ adták?

	a Fideszt	az FKGP-t	az MSZP-t	Összesen
a „passzív”-ak	14	149	118	281
	5,0	53,0	42,0	100,0
N	31	338	329	698
%	4,4	48,4	47,1	100,0

Szignifikancia: .08191

A „kemény passzív nemszavazók” zsigeri ellenszenvé, úgy tűnik, a Fidesz és az MSZP irányába gyarapodik fel az összminta átlagához képest, az FKGP irányába pedig gyengül. A „lágyabb passzív tanácsalano” zsigeri ellenszenvé viszont kisebb mértékben a Fidesz iránt, nagyobb mértékben az FKGP iránt növekszik az összminta átlagához képest, és az MSZP irányába csökken.

Emlékeztetünk arra, hogy zsigeri ellenszenvéből a minta egészében mind az FKGP, mind az MSZP jóval többet „gyűjtött be” magának, mint a Fidesz. A Fidesz tehát etekintben minden itt észlelt másodlagos mozgás dacára „páholyban” van a maga 5-10 százalé” körüli ellenszenvezettségével. Érdekeség (és izgalom) itt csupán a másik két párt „házeleje” táján várható. Ez be is következik. Az országos minta egészében ugyanis kettejük közül az MSZP „örvendett” nagyobb antipátiának. Ez a mintázat meg is őrződik a 15b. táblázat „kemény passzív nemszavazóinak” körében: ők 48,4 százalékról 42,9 százalékra csökkentették kiskgaza-ellenszenvüket, míg az MSZP iránti idegenkedésük ennél magasabb maradt.

Ezzel szemben a 15c. táblázatban már azt látjuk, hogy e „lágyabb passzív tanácsalano” rétegében az FKGP 10 százalékkal több zsigeri ellenszenvet kénytelen zsebrevégni, mint a szocialisták. Itt a szocialisták „kimásztak” a legellenszenvesebb párt pozíciójából, a kiskgazda viszont beecsúsztak. Figyelemreméltó helycsere.

Ez a meghökkentő adat néhány tisztázandó mozzanatot implikál. Nyilvánvaló, hogy stratégiai jelentőségben nem egyforma a két csoport, még ha pillanatnyilag nem is tudjuk biztosra eldönteni, hogy melyik fontosabb. Bizonyos valószínűsége van annak, hogy a „fontolgtató tanácsalano” többet érhetnek a választásokkor, mint az eltökélt „nemszavazók”.

Ugyanakkor pszichológiai közelítésből fölvethető a kérdés, hogy valójában mit is akart mondani az,

– aki a kérdezőbiztosnak indulatosan-radikálisan azt válaszolta, hogy „nem megyek el szavazni”,

– szemben azzal, aki legalább állampolgári imidzsére adott annyit, hogy választói felelősségét fönntartotta, csak egy további elágazásnál, a pártok kiválasztásánál „adta be a kulcsot”.

Kérdés, vajon a passzívak ömlesztett sokaságából az a párt tud-e profitálni, amelyik nem sokat bajlódik a szavazástól „zsigerileg” idegenkedőkkel, hanem meg akarja, és meg is tudja szólítani a véleményüket (egyelőre?) felfüggesztőket, avagy az, amelyik inkább az összeszorított fogú némák (lefojtott indulatú, gyanakvó megfélemlítettek) egy napra való mozgósíthatóságában bizakodik.

Az MDNP „perinatális” születése körüli főprogramja az előbbi társaság megszólítása volt. Itt most látjuk, hogy ez a réteg az MSZP iránt oldódik. Szabó Ivánék alaptévedése valószínűleg abban állott és áll, hogy nem számolnak a választási törvényszerűségekkel, itt jelesül azzal, hogy az inerciából való kimozdításhoz igen nagy gravitációs erő kell, amit csak 3-4 nagyságrenddel nagyobb párt (mikro-mini-kisközép-csúcs) tudhat produkálni. Így itt az ilyen jellegű sorozat végén újabb látens MDNP–MSZP közelségre bukkanunk, ami azonban a Néppárt számára nem sok jót ígér.

A passzívak másik sávját, úgy tűnik, a kiskgazdák vették célba. Számos korábbi kutatási evidenciával rendelkezünk arra vonatkozólag, hogy az FKGP-stratégia a médiahatásra még immunis tömegekre számít. Itt most mintha ennek visszaigazolását kapnánk. Az egész parlamenti politizálást indulati szinten elutasító, fogcsikorgató réteg – mint a 15b. táblázat tanúsítja – némi (nem szignifikáns) „plusz-prüszkölést” produkál az MSZP iránt és mérges az egyébként számára rokonszenves Fideszre, viszont az FKGP iránti országos idegenkedésen érezhetően lazít. Nem nehéz ebben a mentalitásban rábukkanni a másik mikro-párt, a MIÉP bázisával való érületi rokonságra.

A „passzívák” két típusát így sikerült a nagypártok vonatkozásában az MSZP és az FKGP, a mikro-pártok metszetében pedig az MDNP és a MIÉP irányába betájolni. A „fontolgtató” passzívák, még ha MDNP szimpatizánsok is, inkább az MSZP tömegvonásába, az „indulatos” passzívák pedig, ha a MIÉP-pel rokonszenveznek is, az FKGP gravitációs körébe tendálnak.

Módszertani kísérletünk ezzel eljutott „konjekturális” hozamának végéhez. A validitás fokozatainak való feljebbjutáshoz a jelen empirián túlmutató további tudásra volna szükség.

JEGYZETEK

¹ Varga Károly: Mi az, hogy „csigalépcső”? *Jel-Kép*, 1996/4.

² Varga Károly: Közvéleménykutatási eredmények stratégiai elemzése. *Jel-Kép*, 1997/2.

³ Vö. E. Noelle-Neumann: *Öffentliche Meinung: Die Entdeckung der Schweigespirale*. Ullstein, 1991.

⁴ Vö. J. A. Herstein, Jr.: A választói gondolkodási folyamat és a választás elmélete. In: Lányi Gusztáv (szerk.): *Politikai pszichológia*. Budapest, Balassi Kiadó, 1996.

⁵ A százalékolás arany szabálya, hogy ha függőlegesen hasonlítottunk össze, akkor vízszintesen százalékoljunk és viszont. A jelen elemzésben az oszlopok szerinti százalékolást nem használjuk. Itt csak jelezzük, hogy ha a függőleges százalékolási irányt vesszük tekintetbe a vízszintes (vagyis a csúcspártok közötti) összehasonlítása céljából, akkor azt kapjuk, hogy mind a Fidesz, mind az FKGP a kispárt-bázisok közül az MDF-étől kapja a legtöbb győzelmi jóslatot (56,5, illetve 35,5 százalék), sőt a Munkáspárté (35,9) után az MSZP is (30,8). Ez azt jelenti, hogy a vizsgált kispárti bázisok közül az MDF-é képviselteti magát a legnagyobb súllyal ebben az összevetésben. Ezt a súlyfölényét azonban a vízszintes százalékolással (az aláhúzott százalékokkal) kiszűrjük, hogy zavar nélkül össze tudjuk hasonlítani, hogy mindegyik kispárt bázisa összes befutási jóslásának mekkora hányadát adja a Fidesz, az FKGP és az MSZP győzelmének.

⁶ Ezt a pontot külön is megvizsgáltuk szignifikancia, vagyis az eredményadatok valóssága szempontjából. Kiderült, hogy míg az összes kispárt eme komplex (tényleges választók plusz csak rokonszenvezők) adata külön-külön is szignifikáns kapcsolatban áll a három csúcspárt itt elemzett két mutatójával („rá szavazna-e a többség”, illetve „zsigerileg elvetik-e”), addig épp az MDNP egyik mutatójánál hiányzik ez a szignifikancia. Csakhogy ez a gyenge mutató nem a zsigeri ellenszenv témáé, hanem a többségi szavazat jóslásáé. (Míg ez utóbbi valóban csak $p = .51425$, addig a zsigeri ellenszenv itt is – a kis gyakoriság dacára – $p = .05052$.)

⁷ A „Mennyire biztos, hogy elmenne szavazni?” kérdés válaszlehetőségei ugyan kérdőívünkön négy fokozatúak, de nem csábulhatunk el finomabb bontásokra, mivel törpe gyakoriságaink legfőljebb a dichotóm bontást tűrik.

⁸ A tanultaknál az első helyen a KDNP-vel osztozik az MDNP, ami 1,5-ös rangszámot jelent mindkettőjüknek, míg az érettségizettek és diplomások körében egymaga áll elől, ami 1-es rangszámnak felel meg.

⁹ Mivel itt két irányból nézve is két-két csoporttal van dolgunk (a „nem mennék el” választ adók is mind az „Ön melyik pártra szavazna?” kérdésre, mind az, „...és még melyikre szavazna szívesen?” kérdésre, és a „nem tudom” választ adók is ugyanezekre a kérdésekre), ezért itt mind a négy csoport adatát mindkét irányból párosítva mutatjuk be és elemezzük.

¹⁰ Nemcsak a győzelmi jóslás tekintetében kaptunk nemszignifikáns táblázatokat a passzívák és a három nagypárt kapcsolatától, hanem a zsigeri érzület négy táblázata közül is csak három bizonyult szignifikánsnak (kettő egészen, egy csak „épp hogy”). Elemzésünket csak az utóbbiakra korlátozzuk, de jegyzetben közöljük a véletlen hibán belül mozgót is.

J1. táblázat

Melyik csúcspártot milyen százalékban vetik el azok, akik az „Ön kire szavazna?” kérdésre a „nem mennék el szavazni” vagy a „nem tudom, kire szavaznék” választ adták?

	a Fidesz-t	az FKGP-t	az MSZP-t	összesen
a „passzív”-ak	11 5,2	98 46,7	101 48,1	210 100,1
N	31	338	329	698
%	4,4	48,4	47,1	100,0

Szignifikancia: nem szignifikáns

A sorozatnak ez az első táblázata éppen egy nem szignifikáns összefüggést mutat. Így ez tartalmi elemzésre nem használható. Jó lesz viszont arra, hogy rajta bemutassuk, mi lenne az üzenet, ha a különbségek nem véletlen hibán belül maradnának, hanem szignifikánsak lennének.

Amint látjuk, a J1. táblázatban a teljes minta ide bekerült összegző sorához (cellák alatti százalékok) képest a címben definiált módon „passzívak” (vagyis akik az „Ön kire szavazna?” kérdésre adták valamelyik „passzív” választ)

- a Fidesz-t illető zsigeri ellenszenvüket 4,4 százalékról 5,2 százalékra emelték,
- az FKGP irántit 48,4 százalékról 46,7 százalékra csökkentették,
- az MSZP irántit 47,1 százalékról 48,1 százalékra emelték.

Mindez azonban oly csekély elmozdulás, hogy nem tekinthető valósnak. Azt ugyan látjuk, hogy a táblázatban ez a passzív kategória a Fidesz és az MSZP irányába valami kevéssel több ellenszenvet tanúsít, mint amennyi az egész minta átlaga, az FKGP iránt viszont valamivel kevesebbet, de ezek nem valós adatok, véletlen hibából is adódhattak. Más mintavétel az ellenkezőjüket is produkálhatta volna.

¹¹ A „passzív” kategória pontos tartalma táblázatról táblázatra különbözik a címekben adott meghatározás szerint.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor

A RAJZFILM NÉHÁNY ALAKVÁLTOZÁSA

Az alábbiakban nem általában beszélünk a rajzfilmről, amelynek igen sok irányzata, ága, iskolája, és nemzeti variánsa van; nem adunk rajzfilmtörténetet, hanem a rajzfilmnek csak egyetlen vonulatát elemezzük: az elsősorban gyerekeknek készült, a televíziós csatornákat uraló, amerikai – vagy az amerikai hagyományokat követő – rajzfilmek egyik fő vonulatát, Walt Disneytől a Tini nindzsa teknőcökig.

A három fő kérdés, amelyre választ szeretnénk kapni:

1. milyen világnézet és értékrendet sugallnak ezek a rajzfilmek;
2. milyen különbségek mutatkoznak a rajzfilm korábbi és mai típusai között?
3. milyen eszközök segítségével, milyen „jelekből” épül fel e filmek világnézet- és értékrend-sugallata?

A NAGY VÁLSÁG ÉS A RAJZFILM-MESE FÉNYKORA

Kezdjük Disneyvel! Bár a rajzfilm története nem vele kezdődik, kétségtelen, hogy általa vált nagykorú műfajjá, s hogy az általa teremtett stílus határozta meg számos más iskola (például a teljesen külön utat jelentő orosz iskola) formai jegyeit is.

A (korai) Disney világképe legalább négy forrásból táplálkozik. Egyik forrása a klasszikus meseirodalom, amelyet valóban klasszikusként kezel: Grimm, Collodi, vagy Salten egy-egy meséjét az „egész estét betöltő” játékfilm-terjedelem és a társművészetek (zene, képzőművészet) eszközeinek bevonása által a klasszikus regények arányaival, jelentőség-súlyával ruházta fel.

A másik forrás az operett, amely talán éppen Disney indulásakor aratja legnagyobb világsikereit. Az operettől elsősorban a szerelmi szál idillikusságát és *happy end*-jét, a királyi-arisztokrata környezet ábrázolásának cukormázás módját veszi át, s gyakran zenei jellegét is: egyes zenei betétek operett-áriáknak vagy duetteknek is megfelelnek, gondoljunk a Hófehérkére, vagy (az egyébként több vonatkozásban már egy másik korszakhoz tartozó) Hamupipőke takarító-áriájára.

Disney harmadik gyökere az európai irodalomnak és életérzésnek az a vonulata, amely a gótikus regénytől az abszurdig ível, és a fekete romantika, a borzongás, a halál-fenyegetés életérzését hordozza. A korai Disneynél gyakori a borzalom, a félelmetes szörnyként

megjelenő ellenség; a hatalmas fogsorú vadállatok, a delejes tekintetű és vérfagyasztó kacajú boszorkányok, a halotti csontvázak motívuma.

A negyedik elem a kisember-világkép, az angolszász (alsó) középosztály bezárkózó öntudatból, kisebbségi érzésből és elpusztíthatatlan gyakorlatiasságból összetevődő szemlélete, amelynek legjellegzetesebb irodalmi képviselőiként Eric Knight Sam Smallját, vagy Tolkien „hobbit”-népét említhetnénk.

Mind a négy forrás szemléletének megfelel a figurák egyértelműen jó–rossz jellege: a hősök és védangyalok (lánykák, királyfiak, tündérek) szépek – méghozzá lágyan szépek –, jók, kedvesek; rezonőr-támogatóik mókások, jóindulatúak, de gyöngék, és kissé alacsonyabbrendűek (állatkák, törpék); ellenfeleik viszont rútak, gonoszak, aljasok és félelmetesek. (Hófehérke boszorkányáról „szép” korában is lerí gonoszsága; s igazából egyáltalán nem is szép, legfeljebb a kor „vamp” típusának megfelelően „királynői”).

Itt még a szappanoperákhoz képest is kevésbé fordulnak elő zavaró ellentmondások: a színek és a zene is alátámasztják a Jó és a Rossz elemi szembenállását: a jók általában pasztellszínekben, a rosszak kontrasztosabban és sötétebb színekben jelennek meg; a zenében a jók motívuma édes (sőt, túlédésített), a veszély zenei aláfestése fenyegető, a groteszk szereplők mozgásait erős zenei humor festi alá. Disney kiváló zenei érzéke ezekben a jelenetekben (például A dzsungel könyvében a keselyűk, a Dumbo-ban a madarak tánca; számos Mickey-epizód) tud a legelsőpróbban érvényesülni (feltehetőleg azért is, mert a rajzfilm-műfajnak, a figurák karikatúrisztikus jellege folytán a groteszk az egyik leghozzáillőbb kifejeződése).

A groteszk-jelleg nagy aránya rendezői egyébként teljes harmóniába az említett négy világkép-összetevőt. Az operett a kisember vágyainak idillizált világa, a kisember maga ezen ideálképekhez képest csak groteszk formában jelenhet meg. A kisemberek életformájának, jellemtípusainak megjelenítői ennek megfelelően Disneynél gyakran állatok, törpék; kétbalkezes öregeskék (Donald, Mickey, Pluto, Goofy, a három kismalac, Hófehérke törpéi, Hamupipőke egerei és egyéb állatbarátai, a Dzsungel könyvéből Balú, a Pinocchióból Dzseppetto és a tücsök, de idesorolható Hamupipőke nyugdíjas néni-tündére is).

A filmek hatásának egyik legerősebb rétegét éppen ezek a figurák hozzák létre, akikkel egyszerre tudunk azonosulni és egyszersmind mosolyogni is rajtuk (sokunknál beépül az az érzelmi hatás is, amelyet a gyerek és az állat szerepeltetése mindig is kelt az emberben). Gyakran a nem-groteszk főhősök is a kisember egy típusát és a nehézségeken felülemelkedő képességeit jelenítik meg, de ezek a vágy-világhoz tartoznak, s a heppienddel – mint például Hamupipőke – ki is lépnek a kisember-világból.

A szappanoperák siker-hatásközveinek esetében azt tapasztalhatjuk, hogy az igazán erős hatások nem nélkülözhetnek legalább valamiféle ellentmondásosságot: a nézőben – miközben (például a heppienddel) biztonságigényét ki kell elégíteni, a dolgok elrendeződésébe vetett hitét fenn kell tartani, egyúttal – némi bizonytalanság-érzést is kell kelteni, hogy a kívánt katarzis létrejöhessen; a világ veszélyességének, labilitásának érzését át kell élnie, hogy azután a veszélyeken való úrrálevés örömét is átélhesse. Disney hatásának egyik titka éppen az, hogy ezt a követelményt bizonyos szempontból összetettebben elégíti ki, mint az átlagos sikerfilmek: az ő első nagy korszakának filmjei a harmincas évek világgképének megfelelően az átlagosnál erősebb szorongásokat tükröznek. Nemcsak arról van szó, hogy az idill és a veszély hatóelemeit arányosan adagolja, hanem egy olyan világlátásról, amelyben a hősök (mint Chaplinnél a Modern idők híres görkörcsolya jelenetében, vagy az Aranyláz billegő házikójában) anélkül, hogy tudnának róla, a szakadék szélén táncolnak, lábuk alatt bármikor megnyílhat a pokol (gondoljunk a Pinocchio bálnájára, Hófehérke erdőbe menekülésére, számos Mickey–Pluto epizódra), s csak hihetetlen szerencséjével

kerülnek ki a veszedelmekből. (A Disney világkép szempontjából akár jelképesnek is tekinthető Disneyland azon látványossága, amikor egy szoba falain idillikus képeket látunk: patakon csónakázó szerelmesek, majáliszó társaság stb., majd a szoba liftként lesüllyed, s meglátjuk, hogy a majáliszók pokróca alatt mérgecsigolyák és skorpiók nyüzsögnek, s a csónak vízesés felé tart.)

Disney, iskolát teremtve ezzel, a végletekig kihasználja a rajzfilm más műfajokkal összehasonlíthatatlan lehetőségeit abban a tekintetben, hogy az embert érhető gyötrelmeket, szadista kínzásokat, az ember elpusztításának fajtáit e műfajban úgy lehet ábrázolni (Mickeyt az óriás félig bekapja, Plutó széttrancsírozódik), hogy a főszereplő végül mégis felülkerekedik rajtuk (egyébként ugyanúgy, mint a népmesében a miszlikbevagott, majd újra felélesztett hős); s így hitelesen tudja bemutatni mind a két oldalt: egyfelől a kisemberre leselkedő (az ő világához képest aránytalanul óriási) veszélyeket – gondoljunk csak arra, hogy a hétköznapi életet miként omlaszthatja össze egy háború, vagy akár csak egy gazdasági válság, amelynek kirobbanásába a kisembernek semmi beleszólása, okai fölött semmiféle átlátása nincsen –, másfelől a diadalmas túlélést, amelynek hitével fel kell ruházni, meg kell nyugtatni a nézőt. (Felnőtt nézőkről beszélünk, nemcsak azért, mert a Disney-filmek rajongói között nincsenek korosztályi határok, hanem azért is, mert mint az eredeti népmesék, e filmek sem csak gyerekeknek készülnek: ahogy a népmesék a falu egész társadalmát szólították meg, s annyiban voltak gyerekesek, hogy a gyerekeket e társadalmakhoz szocializálták, e rajzfilmek a huszadik századi középosztályhoz szocializálnak, témájukban is követve a kisember problémavilágának változásait. Amikor a valóságos háború kitör és a valóságos kisembereknek be kell vonulniuk katonának, akkor például Donald is bevonul, és azt sugallja a rajzfilmmézőknek, hogy a disney-i kisemberi lét a háborúban is elpusztíthatatlan.)

Az ábrázolt kisember-világ egyik fő pillére a közösség, amely egészében idilli; a tagjai közti egyes érintkezések ugyan életszerűen tele vannak agresszióval (például Chip és Dale, Kuka és a többi törpe stb.), ám ezek a torzsalkodások mind lényegteleneknek mutatkoznak ahhoz a nagy erőhöz képest, amelyet a közösség szolidaritása (a törpék együttese, Hófehérke és Hamupipőke állatai, a 101 kiskutyá-beli riadólánc) képvisel.

A másik pillér az otthon. Az otthon, mint az egyén vára (lásd a három kismalacot, a hét törpe házát, számos Mickey-filmet), amely elvben az abszolút biztonság szinonimája, s ha e biztonság megtámadtatik, a hősök mindent alárendelnek védelmének.

Az otthonhoz kapcsolódik a harmadik pillér, a család. Ez azonban érdekes módon nagymértékben indirekt formában, gyakran éppen hiányán keresztül érték ezekben a filmekben. Feltűnően sok az árva, félárva, családjától elszakadó hős – gondoljunk Hófehérkére, Hamupipőkére, a 101 kiskutyára, Dumbóra, Bambira, Mauglira, Pinocchióra, a szüleitől távol, s *nota bene* az Elveszett Gyerekek közé került testvérekre a Peter Panban, de árva a hét törpe és a három kismalac is! – s a hangsúlyozott árvaság egyúttal mindig a szörnyű veszélyekkel együtt nehezedik a hősré.

Már szó volt arról, hogy ez a kiszolgáltatottság a világkép fontos eleme, s hozzátartozik az is, hogy a veszélyek elől menekülő hősök legtöbbször nem is kerekednek a hozzájuk képest roppant mértékű fenyegetés fölé, hanem az vagy önmagát pusztítja el, teszi harcképtelenné (mint Hófehérke mostohája, a Pinocchio-beli bálna, vagy Szörnyella a 101 kiskutyában) vagy sikerül végképp elszökni előle.

Itt lép be a negyedik pillér is: a véletlen, sőt, a csoda. Az emberhez képest aránytalanul nagy fenyegetések világában csak úgy lehet egyensúlyt teremteni, ha feltételezünk egy hasonló mértékű védelmező erőt: ez a csoda egyik funkciója, amely a jó tündéreken, megváltó királyfikon keresztül érvényesül. A csoda egy másik funkciója, hogy a kisembert felemeli egy magasabb világba. Ez történik Hamupipőkével is, s még nagyobb hangsúlyt

kap azokban a történetekben, amelyek alaptípusa a rút kiskacsa: maga a hős változik át, kiderül róla, hogy a jelentéktelenség, a nevétségesség, a kisemberség látszata mögött kiváló tulajdonságai vannak (ilyen például Dumbo, a méltóságteli herceggé növekvő Bambi, és tulajdonképpen idesorolható az elevenné és „szép kisfiúvá” váló Pinocchio is).

A népmese, az operett és a romantikus epika ihletését emlegettük, s a csodaszerű megoldás megint csak mindezek közös sajátja. E rétegek azonban nemcsak összefonódnak a Disney-filmekben, hanem külön is válnak egymástól. A mese a történetek vázát adja, és azt a könnyedséget, ahogy az emberi és állati világ, a valóság és a képzelet birodalma átmennek egymásba. Az idilli szerelmi szál képviseli – mint említettük, zeneileg is – az operettet. A veszélyek olykor thriller-hatásokra építő dzsungelé a gótikus regény, a romantika örököse. Érdekes megfigyelni azt is, hogy míg a komikus figurákhoz groteszk zene, a szerelmespárokhoz operett-dallamok társulnak, a drámaiavá fokozódó veszélyek ábrázolása-kor kapcsolódik a Disney-film legközvetlenebbül a magasművészetekhez. Zenéje ilyenkor a klasszikus szimfonikus zenéhez közeledik, annak elemeit használja, s még képi stílusában is eltolódás figyelhető meg: míg a szerelmespárok a békeidők, a múlt századvég úgynevezett preraffaelita stílusára emlékeztetnek, a veszély-ábrázolás stílusában a romantikán kívül a majdnem-kortárs expresszionizmus hatása is erősnek nevezhető.

ÖTVENES ÉVEK A KERTVÁROSBAN

Disney hosszú pályafutása során persze maga is változik. Itt csak egyetlen lényeges változásra hívnánk fel a figyelmet: a háború után a Disney-filmek megszelídülnek, az ábrázolt világ problémamentesebbé válik. Egyrészt a veszélyek kevésbé szélsőségesek, másrészt a hősök világa is stabilabb, konszolidáltabb lesz. A szegény Dzseppetto, a hét törpe viskója helyett a 101 kiskutya nélkülöző, de felsőbb középosztályi zeneszerzőjének otthonában, Wendyék nagy, polgári házában találjuk magunkat; nem beszélve arról, hogy a munkanélküliséggel küzdő Donaldot mindinkább a multimilliomos Dagobert bácsi szorítja háttérbe. (A Hófehérke sötét árnyakkal teli világával szemben a Hamupipókéban a lány pasztellszínek és a királyi udvar cukros operettvilága dominálnak.)

A változás oka nyilvánvalóan az amerikai középosztály megerősödése, s ez nemcsak Disney stílusát változtatta meg, hanem az egész hollywoodi típusú rajzfilm új korszakát nyitotta meg. Az új stílus éppúgy Disney gyermeke, mint a közönségnek magát alárendelő ember és a béke morálját sulykoló és idillizáló orosz iskola, de e korszak az amerikai rajzfilmben már nem annyira Disney, mint Hanna és Barbera nevéhez köthető.

A veszély félelmetessége megszűnik. A világ összeomlásának lehetősége – hidegháború ide vagy oda – eltávolodott, a kisember a fogyasztás felé fordul. A Gonosszal való küzdelem bumfordi jók és bumfordi rosszak huzakodásává szelődül, a konfliktusok nem életre-halálra mennek, inkább kisebb emberi hibákból, üzleti ügyetlenségből, vagy – a fogyasztók épülésére – a modern háztartási technikára való felkészületlenségből származnak, ezen apró gyöngeségeket karikírozzák (Maci Laci, Foxi Maxi, Jetson és Flinstone család stb.). A küzdelem jelentősége csökken: még az olyan, egymást játékosan ezerszeresen elpusztító ősellenségek is, mint Tom és Jerry, vagy Kandúr Bandi és Inci meg Finci, állandóan ingadoznak a végtelenített üldözödsi és a barátság között. Míg korábban a Rosszal való küzdelemnek tétje volt, végső soron a világrend függött tőle (az, hogy a Jó, vagy a

Rossz uralja-e a világot), most a harc öncélúvá vált, tulajdonképpen mindig egyszerre sajnáljuk és nevetjük ki azt, aki éppen a rövidebbet húzza.

A hősoket a fogyasztás köti össze: az ábrázolt környezetből is a fogyasztás tárgyai kezdenek kiemelkedni. Míg a korai Disney-filmekben a háttér aprólékos ábrázolása érzelmi viszonyt igyekezett teremteni a tárgyi környezettel (a környezethez fűződő ilyen érzelmi viszony mellesleg a mindenkori konzervatívizmusnak kedvező légkör alapja), addig a Hanna-Barbera korszakban az ábrázolás egyszerűsödik, s már csak a cselekményben fontos tárgyak, különösképpen a háztartási tárgyak emelkednek ki. A kiemelkedést, az e tárgyakra forduló figyelmet fokozza az, hogy ezeket a nagyonis korhoz kötődő tárgyakat szándékosan igen távoli korokhoz (őskor, jövő) kapcsolódó asszociációkkal ötvözik össze. A technika (amellyel persze már Disney hősei is sokat viaskodnak) lesz a főszereplő a rajzfilmben éppúgy, mint a kor egész világlképében.

A közösség többnyire eltűnik a pillérek közül, legfeljebb egy-egy barát vagy szomszéd képében marad meg (jellemző, hogy az olyan ritka filmekben, ahol nagyobb csoport működik együtt – mint a kincskereső Maci Laci sorozatban –, a csoport teljesen szétesik egyéneire, mindenki külön teszi a dolgát). Ugyanakkor az otthon még szilárdabb pillér lesz, mint eddig: most már sokkal nagyobb arányban teljes családhoz kapcsolódik. (A teljes család igénye még ott is megjelenteti a gyereket, ahol eredetileg nem volt, mint például Flinstoneknál.) Az más kérdés, hogy nemcsak az árvaság, de a mély, megható családi érzelmek is eltűnnek: a családi viszonyok felületessé változnak. Ebben a tekintetben a rajzfilmek közelednek a szappanoperákhoz. E közeledés oly sok vonatkozásban megfigyelhető, hogy azt is megállapíthatjuk: ha az első rajzfilm-korszak egyik minta-műfaja az operett volt, most ennek helyét (az egyébként szintén ebben a háború utáni boom-korszakban születő) szappanopera veszi át.

És – miközben a rajzfilm-technika persze továbbra is csodák sorozatát produkálja – eltűnik e filmekből a valódi, meseszerű csoda is. A sorozatfilmekben a folytathatóság igénye is teszi, hogy az egyes részek végén lényegében mindig oda kanyarodnak vissza, ahonnan elindultak, de erről ugyanakkor a világlkép változása is tehet. Ha a fogyasztás a fontos, és nem a küzdelmes aktivitás, akkor a nagy erőfeszítéssel kivívott győzelem biztonsága helyett a változatlan biztonság lesz az érték. Hőseink többé nem emelkednek (legfeljebb lassan gyarapodnak), de nem is süllyedhetnek, nem zuhanhatnak szakadékba. (Amikor – nem képletesen, hanem csak fizikai valójukban – mégiscsak beleesnek egy-egy szakadékba, vagy még rosszabb történik velük, akkor az nem a világrendet fenyegető káoszba zuhanás, hanem csak egy olyan apró kellemetlenség, amiből azonnal fel lehet tápáskodni.) E filmek legerősebb sugallata, hogy mindenki ott van jó helyen a világban, ahol van. A romantikától való eltávolodás jele az is, hogy a királylányok és mesehősök helyét nagyrészt a mindenféle áttétel nélküli kismembek foglalják el a maguk (konszolidált) kismemberi mivoltában.

A mese- és operett-elemek visszaszorulásával a kismember-lét komikus vonásai erősödnek fel: a rajzfilm az elvesztett műfajok helyett mind többet vesz magába a kabaré vonásaiból.

NYALÓKAORSZÁGBAN

A legújabb korszak egyik rajzfilmtípusához, a nagyrészt japán, amerikai, spanyol stb. nagysorozatokhoz az ötvenes-hatvanas évek Hanna-Barbera filmjeitől egyenes út vezet. Ezek a sorozatok szintén egy fogyasztói világot tükröznek, gyakran szintén

végtelenítették (vagyis hasonló jellegű kalandok ismétlődésével lényegében egy változatlan, örökös jelenben élő világot tükröznek), azonban viszakanyarodnak a gyerekekhez. A főszereplők – a Hanna–Barbera filmekben domináló felnőttekkel szemben – egyre inkább gyerekek, vagy gyerekeknek megfelelő állatkák lesznek: a filmek készítői feltételezik, hogy a gyerekek ezekkel jobban tudnak azonosulni (Niels Holgersson, Szíves bocsok, Az én kicsi Pónim, Hupikék Törpikék, Gumimacik stb.).

A gyerekekhez közelítés módja a kor felfogása szerint az is, hogy (a hidegháború utáni enyhülés szellemének is megfelelően) a szörnyűségeket végképp száműzik e filmekből. Veszélyes ellenségek persze maradnak, de hatalmuk már nem olyan félelmetes, mint a korai Disney-filmekben. A (gyermek) főhős rendszerint maga is elbánik velük (mint például Niels Holgersson Smirre rókával). A sikerhez a hőst vagy olyan – felnőtt – képességek (bátorság, kitartás, talpraesettség) segítik, amelyek mások fölé emelik (nem ritkán varázserő, valamilyen természetfölötti képesség birtoklása is, mint például a Gumimacikban), vagy olyan védelmezője van (például Törppapa), aki megnyugtatóan ki tudja húzni a bajból. (Amennyiben tehát a csoda szerepet játszik, az nem egy történet végső megoldásaként történik, mint egy élet végén az üdvözülés, hanem eleve adva van az életfeltételek között, mint a bőségszaruként működő technika.)

E filmek a klasszikus felépítésű mesék helyett inkább olyan gyerekregényekre építenek, amelyek egyrészt az idilli jólét világát sugározzák, másrészt az agresszióval szemben a békés, szelíd, szeretetteljes, a természetet óvó magatartást népszerűsítik. A képvilág is hangsúlyozottan szelíd: a gonoszok – akiket még egy gyerek is legyőz – inkább nevetségesek, mint félelmetesek. Igen gyakori, hogy a környezet békességét szinte az édeskésig fokozzák (lásd például Szíves bocsok, Az én kicsi pónim), a színek és a formák a marcipán-sütemények, a nyalókák Valentin Day hangulatot árasztó asszociációira építenek.

A rajzok egyébként tovább egyszerűsödnek, és a filmek tömeggyártására igénybevett számítástechnika következtében sematizálódnak: az arcok jellegtelenebbé, a mozgások kidolgozatlanabbá, szögletesebbé válnak. Már nem fontos, mint Disneynél, hogy a rajzolt mozgás a valóságos mozgások minél aprólékosabban hú, sőt, a balettnek a mozgások kiemelésére kidolgozott technikáit is igénybevevő utánpótlás legyen: az életet az élet jelzései is helyettesíthetik, mert ezek a jelzések, utalások lesznek a legfontosabbak.

A bemutatott filmtípus Játékkorszakban, egyfajta Mese-, vagy Álomországban/erdőben játszódik (de persze nem a hagyományos mesék és a valóságos, rémekkel teli álmok, hanem a kisember-felnőttek kertitörpe álom-világában). Ehhez hozzátartozik, hogy a mese-mítoszok néhány kliséjét rendszeresen alkalmazza, ahogy már Disneynél és főleg a Hanna–Barbera korszakban is megjelennek ezek az elemek: ha már más nem jut a szerzők eszébe, akkor hőseiket elvihetik e mítosz-klisék valamelyikének világába, a páncélos lovagokkal és varázslókkal teli középkorba, Robin Hood cimboráinak erdejébe, a sárkányhoz és boszorkányhoz, manók, koboldok és óriások közé, az indiánok táborába, a vadnyugatra, kalózhajóra, a dzsinnes, repülőszőnyeges kincses Arábiába, a marslakókkal való találkozásra – főként ezek a klisék variálódnak.

A szüleiktől elszakadó gyerekek klasszikus motívuma, a hazatéréssel végződő vándorlás tartja össze ezen filmek nagy részében a cselekményt. Csak míg a klasszikus történetekben a hazatérés a biztonságba menekülést jelenti a szörnyűségek elől, itt a hősöknek, akik maguktól is legyőznek minden akadályt, igazából már nincs is szükségük erre a hazatérésre, így a befejezés gyakran az, hogy a hazatérés után újra útnak indulnak, vagy útra vágyakoznak, vissza az ő igazi világukba, az önmagában is teljes gyerekvilágba.

E filmek eszközeiről összefoglalásul elmondhatjuk, hogy egy olyan világgépet sugároznak, amely a gyermekek világát idillizálja, elkülöníti a felnőtt világtól, önmagába zárja

és lényegében megzavarhatatlan paradicsomnak mutatja. Ezt a magába zárást erősíti, hogy a rajzfilmek összeépülnek a gyermekeket megcélzó ipari és kereskedelmi birodalmakkal: már nemcsak a rajzfilmfigurákból lesznek játékok, ruhadíszek, édességek és vidámparki látványosságok, mint Disney saját rajzfilmhősei köré épített birodalmában, hanem gyakran játékok köré építenek rajzfilmsorozatokat, vagy legalábbis aszerint bonyolítják e sorozatokat, hogy a játékok minél több variációját lehessen eladni.

ÜSS, FUSS, ÉS KUSS!

Ugyancsak ezt a piacra figyelő magatartást példázza, de egészen más világot alakít ki egy párhuzamosan kifejlődött másik japán–amerikai rajzfilm-típus, amelyet, az előző, *Dreamland*-filmeknek nevezhető típussal szemben talán „csendes-óceáni” filmiskolának nevezhetünk. E filmek nemhogy számúznék az agresszivitást, éppen ellenkezőleg, tömény formában alkalmazzák. Középpontjukban a harci technikák, fegyverek, járművek állnak. A főhősöknek az előző típusnál megfigyelt sérthetetlen biztonsága itt is adva van, az elpusztíthatatlanság alapja azonban ennél a típusnál már nyíltan a technika, és az ellenségekénél hatékonyabb harci erények. A varázslattal, a vágyfantázia mesés beteljesülésével megvalósuló csoda helyébe a csodákra képes technika kerül, a harci erények viszont ugyanazok, amelyek már az ősembernél is voltak: testi erő, gyorsaság. Nem véletlen, hogy e korszak szuperhősei a legmodernebb harci technikát az izom(túl)fejlesztéssel ötvözik. A jellemző hős Conan, a barbár; az ő bodybuildinges alkatát láthatjuk a sci-fi kellékekkel felruházott He-mannél és csapatánál, a különböző Szupermaneknél, GI-Joeknál, a tini-nindzsa teknősök Zúzójánál.

A technika és az állati őserő ötvözése következtében megjelennek a félemberek, a mutánsok, akik sajátosságaikat mellesleg szintén az új (gén)technikának köszönhetik, sőt, sok esetben az emberi és állati vonásokhoz még a gépek tulajdonságai is hozzákapcsolódnak: a szereplők állat-gép-emberek lesznek (Tini-nindzsa teknőcök, a GI Joe, a Csipet csapat egyes ellenséges figurái stb.).

A környezet az előző típus meseerdőjével szemben az elembertelenedett nagyváros (például Tini-nindzsa teknőcök) vagy ennek megfelelő úrbirodalom (He-man), annak is a legélettelenebb része: katonai bázisok, hulladéktemetők, csatornák, párhuzamban azzal, hogy e filmekben a roncs- és romtermelés a legfőbb tevékenység.

Az előző típus idilljével szemben ez a világ megint szorongató. Míg azonban a klasszikus Disney-filmekben a hősokeket a világ csapdái és a nagyhatalmú Gonosz fenyegeti ugyan, de a háttérben az emberek világa a legrosszabb esetben is semleges, itt az emberi világ gyakorlatilag megszűnik: az emberek kísérleti patkányokként szaladgálnak a gépek uralta pokol útvesztőiben. Ennek az Apokalipszisnek az irányítói, majd gyöngének bizonyuló áldozatai – és többnyire abszolút negatív hősokek – a tudósok, a szellem emberei, akiket a nyers erő derék hőseivel szemben e filmek örült és túlfokozott becsvágyú bosszúállónak ábrázolnak (például a GI Joe-ban, a Csipet csapatban, a Tini-nindzsa teknőcökben).

A kicsinyes bosszúval magyarázott ellenségeskedések a technikai lehetőségek folytán világméretűekké nőnek, a nagyhatalmak hidegháborús szembenállásának méreteit öltik; tétjük nemcsak a hősokek, hanem az egész világ pusztulása vagy fennmaradása. A végletes gonosztságot a pusztítás szélsőségesen szadista formái illusztrálják: a végletes életveszélyen kívül szinte más nem is történik. Mivel a cselekmény a küzdelemre redukálódik, minden

egyéb emberi kapcsolat legfeljebb másodlagosként van jelen: a szerelem, mint romantikus érzelem eltűnik (illetve olyan módon marad fenn, ami nem realizálható, például ahogy a kamasz teknőcök szerelmesei Aprilbe). Ahol párok vannak, ennek csak annyi a jelentősége, hogy megvédik egymást a végveszélyben.

A cél már nem annyira valamilyen saját siker elérése, mint inkább az ellenfelek kudarca, az ellenség elpusztítása. Vagy mi pusztítjuk el őket, vagy ők bennünket.

A filmek dramaturgiája is a végveszély állandósulását sugallja: a végtelen folytatások során az egyes részek végén a happy end csak abban áll, hogy a pusztulást sikerül elodáznia, de a fenyegetés megmarad.

A történet-építkezés leegyszerűsödése, a tartalom elszürkülése az azonosulás lehetőségét is csökkenti: a néző gyerekek nem tudják végigélni, végigkövetni a kalandok bonyolult, de valahová vezető útját, mint a korábbi filmekben, a rövidrezárt, néhány percnyire redukált cselekményösszefüggésből csak egyes akciók utánpótlása marad a számukra.

A filmek minden hatóeszköze a fenti világgépet támasztja alá. A zenéből kellemetlenül túlhangosított gépi zajhátter lesz, a színek szándékosan diszharmonikusak, gusztustalanok, a rajzok még szögletesebbek, mint az előző típusoknál, sőt, a korábbi tiszta vonalvezetéssel szemben kontúrjuk is zavarossá válik. Az ábrázolt gépi világ a kompjuterjátékok világával olvad össze (abban is, hogy a hősök mozgásaira és a küzdelemre egyszerűsödnek). A szereplők által használt nyelv is leegyszerűsített, mindössze néhány ismételtetett kliséből áll, sok szándékosan érthetetlen szóval és technikai kifejezéssel. (Ez azonban nem jelenti valamiféle technikai szemlélet átadását: a szereplők a technika passzív használóinak szemléletét képviselik.)

Csendes-óceáni filmtípusnak azért neveztük ezt az irányzatot, mert leegyszerűsített világuk az amerikai nagyváros, az amerikai hadsereg és a japán harci technikák elegyéből tevődik össze, s a hősök jellegében is összeolvad az amerikai magányos hős-ideál a testületi vakfegyelem és hűség japán eszményével. A rajzfilmek fejlődésében megfigyelt tendencia, a különböző műfajok beépítése itt folytatódik ugyan, de a közvetlen műfaji rokonokra szűkül: míg korábban a különböző művészeti ágakat integrálta a rajzfilm, most a kompjuterjátékok és a képregény stílusa dominál.

Érdekes, hogy a két ellentétes filmtípus, a rózsaszín-agressziómentes és a hiper-agresszív irányzat körülbelül egyidőben jelentkezett. Ennek több oka lehet: egyrészt megnyilvánulhat benne a törekvés a gyerek-igények (lány–fiú, kisgyerek–kiskamasz) differenciáltabb kielégítésére, a választéknyújtásra, de összefügghet a korszak azon sajátosságával is, hogy egyszerre zajlott benne a jóléti társadalom kiteljesedése és az úrfegyverkezési verseny, valamint a „harmadik világ” egyre reménytelenebb leszakadása; a fejlett társadalmakban egyszerre volt jellemző a viszonyok védettsége és a válság lehetősége miatti szorongás.

A fejlődési tendenciákat sohasem érdemes meghosszabbítani. Változik az is, hogy hogyan hatnak a gyerekekre az egyes rajzfilm-típusok, megjósolni pedig még kevésbé lehet, hogy milyen filmek fogják a jövőben magukhoz láncolni az adott korszak gyermekeit. Azt csak remélni lehet, hogy a passzívvá válás-passzívvá tétel egyre erősebb trendje – amelyet a (passzivitást csak elfedő) számítógépes interaktív technikák egyelőre még tovább erősítettek – mégiscsak meg fog fordulni. Ez a trend különben sem kizárólagos, mint ahogy a rajzfilm bemutatott karakterváltozása is csak az egyik tendencia. Az elszegényedés mellett – éppen a számítógépes technikának is köszönhetően – nagymértékben gazdagodtak is a rajzfilmes ábrázolás lehetőségei. A Disney-stúdió olyan produkciói, mint például az egyik legfrissebb, a Notre Dame-i toronyőr, valószínűleg nem maradnak el a klasszikus Disney-filmek motívumgazdagsága és dramaturgiája mögött.

Koperveisz Ágnes

A FIZETŐ TELEVÍZIÓZÁS PIACA*

A fizető televíziózás fogalmának meghatározása

Mielőtt belekezdenénk témánk kifejtésébe, tisztáznunk kell, mit tekintünk fizető televíziózásnak. Ahhoz, hogy megkapjuk a választ erre a kérdésre, a televíziózás klasszikus modelljéből kell kiindulnunk. Ebben a műsorszolgáltató legfőbb bevételi forrásaként a hirdetésből származó jövedelmek funkcionálnak, a műsor a néző számára ingyenes. A televíziózás klasszikus piacán a nézők egy olyan speciális, mind a keresleti, mind a kínálati piacon részt vevő „árúként” jelennek meg, amelynek figyelméért verseny folyik a csatornák között, hogy a nézőközönséget megszerezve a hirdetőknak továbbítsák azt. A csatornák bevételeik maximalizálását a nézők számának maximalizálásán keresztül érik el, s az ilyen módon működő csatornáknak – a fizetőkkel ellentétben – nincs közvetlen finanszírozási kapcsolatuk a nézőkkel.

A közszolgálati adók esetében további bevételi forrást jelentenek a nézőktől érkező, az állam által törvényben rögzített bevételek. Ezek érkehetnek közvetett módon az államháztartáson keresztül, vagy közvetlenül, mint az Egyesült Királyságban, ahol a nézők direkt módon, a műsort előállító BBC-nek fizetik a törvényben meghatározott előfizetési díjat.

Fizető televíziózásról akkor beszélünk, ha a néző és a műsor tényleges szolgáltatója között a néző szabad akaratából közvetlenül vagy a műsorterjesztőn keresztül megvalósuló finanszírozási kapcsolat jön létre. A hetvenes évek elején az Egyesült Államokban létrehozott első fizető csatorna a napjainkra HBO betűszóként világszerte ismertté vált Home Box Office erre a direkt kapcsolatra alapozva indította el karrierjét. Ennek megfelelően a továbbiakban a téma szempontjából nem tekintjük relevánsnak a következőket:

– a kábeltársaságok által továbbított, egyébként ingyenes műsorokból álló csomagért beszedett előfizetési díjat,

– a törvényhozás által rögzített, az adott ország minden állampolgárára kötelező jelleggel érvényes úgynevezett üzembentartási vagy üzemeltetési díjat, amely Európa több országában és többek között Japánban is a közszolgálati televízió és sok esetben a rádió egyik finanszírozási forrásaként szolgál,

– azt az összeget amelyet az adások vételéhez szükséges technikai berendezésekre költünk, például azt, amit egy parabola antennáért kell lerónunk.

* A cikk a Médiagazdaságtan című, 018013. számú OTKA kutatás keretében készült. Őszinte köszönettel tartozom témavezetőmnek, Gálik Mihálynak, aki értékes tanácsaival és szakértelmével hosszú ideje folyamatosan segíti munkámat.

Az adás kábelüzemeltetőig való eljuttatását jelentősen leegyszerűsítette az elsőként a Home Box Office által hasznosított műholdas technika. A csatorna 1975-től használja műsorszétoosztásra a klasszikus távközlési műholdakat. Ezáltal a jel útja a fogyasztóig a következőképpen módosult: a műholdról sugárzott adást a kábel fejállomások fogadták nagy teljesítményű antennákkal, majd a hálózaton keresztül az előfizetőkhoz továbbították azt. Így a korábban már említett elszigetelt piacok műholdon keresztüli összekapcsolása vált lehetővé, felváltva ezzel a kazettás megoldást.

A technika fejlődése és a fogyasztói igények növekedése a kábel fejállomások kiiktatásával a tévénezők közvetlen műholdon keresztüli elérését is lehetővé tette. A továbbra is távközlési műholdon keresztül sugárzott analóg jelek már egyszerűbb, házi műholdvevő antennákkal is foghatók lettek. A saját műholdvevő antenna költségvonzatai miatt nem szüntette meg az égi csatornák kábelben történő vételét, de olyan háztartásokhoz is eljuttatta azokat, amelyeket korábban kábel kapcsolat híján nem értek el.

A fizető csatornák piacán tipikus az a modell, amelyik Franciaországban 1984 óta működik, ahol a műsorszolgáltató, valamint az előfizető számára legkisebb beruházást igénylő analóg földi frekvenciák igénybevételevel jött létre prémium szolgáltatást végző csatornaként.

A napjaink televíziózását alapjaiban megváltoztató digitális technika megjelenése forradalmasította a fizető televíziók piacát is. Ennek köszönhetően jelentős anyagi beruházással ugyan, de a csatornák olyan széles skálájú kínálata válik elérhetővé, hogy szakértői becslések szerint egy átlagos európai háztartásban az ezredfordulón akár több ezer különböző csatorna közül választhatnak a családtagok. Az adások vételéhez az adott csatornacsoomag sajátosságaitól függően műholdvevő egység, a digitális jeleket dekódolni képes dobozok, személyi számítógép, telefonvonal kombinációjára épülő infrastruktúrára van szükség.

Szintén a kilencvenes évek fejlesztései lendíthetik fel a *Pay-per-View* (a továbbiakban PPV) technikát, amely arra helyezi a hangsúlyt, hogy a néző csak azokért a programokért fizessen, amelyeket valóban meg is nézett. E szolgáltatás egyik fajtája a hagyományos televíziózás keretein túllépő, a nézői igényeknek és fantáziának nagyobb teret engedő *video on demand* (a továbbiakban VOD), mely számítógépes hálózatokon keresztül megvalósítható műsorszolgáltatás. A néző egy központi adatbankból, mintegy virtuális videotékából a hálózaton keresztül tetszőleges időpontban személyi számítógépére lehív a maga számára egy műsorszámot. A *near video on demand* (a továbbiakban NVOD) szolgáltatás műsorkínálata a néző számára ennél sokkal kötöttebb, viszont nem igényel sem hálózati csatlakozást, sem személyi számítógépet. Lényege, hogy a műsorszolgáltató nagyszámú digitális csatornán kínál műsorszámokat előre meghatározott műsorrend szerint, s ugyanazt a műsorszámot bizonyos időeltolódással több csatornán szimultán módon sugározza. A néző néhánytól akár több százig terjedő számú műsor közül kiválaszthatja az ízlésének megfelelőt, másrészt a rövid időközönként, tizenöt-húsz percenként újraindított műsorba szinte tetszése szerinti időben bekapcsolódhat.

A kereslet meghatározói

Mi motiválja a nézőt a fizető csatornák fogyasztására, ha szerte a világon egy analóg satelit vevőrendszerbe való beruházással csatornák százait tudja fogni? E kérdés boncolgatása során érdemes abban a kérdésben is elmélyednünk, hogy hol van a televízió fogyasztásában a csatornák számában az a határ, amit egy átlagos néző még befogadni képes? 1996-ban, a német digitális televíziózás megindulása előtt, 1000 német televíziónéző meg-

kérdésével lebonyolított felmérésben a válaszadóknak csupán tíz százaléka érezte úgy, hogy még további csatornák befogadására lenne képes. A közgazdaságtanban határhaszonnak nevezett mutató azt a kielégülést hivatott leírni, amelyet az adott jószág további egységének – jelen esetben egy további csatornának – a fogyasztásával a néző elérni képes. Ha kielégülést okoz számára a plusz elérhető csatorna, akkor a határhaszon pozitív; ha hidegen hagyja, éppen nulla; ha viszont inkább bosszantja a túlkínálat, akkor negatív is lehet. E pont meghatározása nagyban függ annak a piacnak a sajátosságaitól, ahol a csatorna működik. Természetesen nem vehetünk egy kalap alá egy igen sokat tévéző nézőkkel jellemzett brit vagy olasz piacot és egy olyan skandináv piacot, ahol a napi nézett idő csupán feleannyi, mint az Egyesült Királyságban.

A piac mérete sem közömbös a fizető televíziózás iránti igény szempontjából. Míg a 10 milliós magyar piacon egy viszonylag kisebb érdeklődést kiváltó esemény vagy szerényebb nézettségű csatorna előfizetők és azok pénzének hiányában elhal, addig a közel tízszer népesebb Németországban (az osztrák és svájci „mellékpiacon” segítségével) még felszínen tud maradni.

Harmadik meghatározó szempont a nézők mobilitása. Azaz hiába működik egy piacon a többihez viszonyítva egyszerű műsorral egy csatorna, ha a nézők nem szoktathatók át konzervatív, évtizedes gyökerekkel rendelkező televíziózási szokásaik miatt. Egy rendkívül banális példa erre, hogy ha a legnagyobb hazai adó műsorán a késő esti órákban levetítenek egy művészfilmet, annak a nézettségét a hasonló lefedettséggel bíró második legnagyobb csatorna nem képes reprodukálni. Ennek rendkívül egyszerű az oka: az emberek még mindig úgy gondolnak az MTV1 műsorára mint magára a tévére és nem mint egy csatornára. Ebből következően csak azok az adók képesek felszínen maradni, amelyeknek van elegendő pénzük és türelmük arra, hogy bevárják a potenciális nézőiket.

Hasonlóan befolyásolják a fizető televíziók keresletét a potenciális közönség jövedelmi viszonyai. Egy magas jövedelmekkel és életszínvonalal jellemzett háztartásban az automatikusan magasabb diszkrecionális jövedelemhányad képezi a médiafogyasztás anyagi alapját is, az életszínvonal emelkedése pedig magával vonja az ilyen fogyasztás növekedését.

Az utolsó, és egyben talán legfontosabb motiváló tényező a minőséginek talán nem minden esetben nevezhető, de a nézőket mágnesként vonzó műsorok. Ilyenek a legköltségesebb kategóriába tartozó és még friss mozifilmek (természetesen egyenesen Hollywoodból), továbbá toplistás sorozatok és minőségi sportműsorok. Ezek megszerzése pedig egyre nehezebb, mivel évekre, esetleg évtizedekre előre megkötött szerződések rögzítik az adott ország területére a stúdiókból kikerülő alkotások sugárzásának jogait. A nívós sporteseményekkel hasonló a helyzet, de itt az adók a klubokkal vagy sportági szövetségekkel kötnek a stúdiókéhoz hasonló, kizárólag sugárzásról szóló szerződést.

FIZETŐ TELEVÍZIÓK A NAGY NEMZETI PIACOKON EURÓPÁBAN

Az európai fizető televíziós piac öt kulcsszereplője a francia Canal Plus, a brit BSkyB, az olasz Fininvest és a német Bertelsmann, illetve a Kirch Gruppe médiaóriások. Az általuk használt technikáról elmondhatjuk, hogy azokon a piacokon, ahol elindult a digitális adás, minden esetben megtartották az analóg sugárzási módot is, ami előreláthatólag rövidebb-hosszabb időn belül meg fog szűnni.

Az európai fizető televíziózás nemzeti szinten általában kevés kivételtől eltekintve még mindig egy-egy szolgáltatóval azonosítható. Bár a verseny ezen a területen is megindulni látszik, és új szereplők próbálnak betörni, piaci részesedésük és előfizetők száma azonban egyelőre annyira csekély, hogy inkább csak színesítik a piacot, semmint befolyásolnák annak működését. A továbbiakban az európai piac főbb szereplőit mutatjuk be.

Franciaország: Canal Plus

Európa első fizető csatornát üzemeltető műsorszolgáltatója 1984-ben kezdte meg működését egy csatornával. 1996-ra 6,8 millió európai (főleg francia, továbbá belga, német, spanyol és lengyel) előfizetője mellett a francia nyelvű Észak-Afrikában is vannak nézői a napjainkra 6 csatornára bővült, digitálisan és analóg módon is sugárzott szolgáltatásának.

A csatorna 1989-ben kezdte meg első, nem francia nyelvű adásának sugárzását Spanyolországban. Ez Franciaországgal ellentétben másfél éven belül nyereséges lett. 1996 második félévében 1,3 millió spanyol háztartásban, az összes háztartás 11 százalékában, fizettek elő e csatornára. A Canal Plus 1989-ben a Bertelsmann és a Kirch csoporttal összefogva indította el Németország első és a DF1 megjelenéséig egyetlen fizető csatornáját, a Premiere-t, mely műholdról sugárzott – és sugároz ma is – analóg módon. E csatorna első üzletileg igazán sikeres éve 1995 volt. A következő év végén Európa német nyelvű országaiban összesen 1,2 millió előfizetője volt, akiknek kevesebb, mint öt százaléka élt Németországon kívül. A Premiere-ben való érdekeltségét 1997 júliusának elején eladta a Kirch csoportnak, s ezzel egyidőben a korábban a Kirch által birtokát képező Telepiù részesedés tulajdonosa lett.

1990 óta rendelkezik önálló produkciós műhellyel Le Studio Canal Plus néven. A francia filmkészítésben vállalt szponzorációs tevékenységével – a készülő hazai filmek 90 százaléka előállításának költségeinek 30 százalékát átvállalja – gondoskodik a fizető televíziós csatornák üzemeltetéséhez elengedhetetlen sugárzási jogokról. Bár 1995-ben meghiúsult a Carolco Pictures-szel való „házassága”, néhány jól fizető filmre (Terminátor, Elemi ösztön stb.) mégis szert tett. 1996-ban Franciaország legnagyobb filmgyártó cégétől, az UGC-től szerezte meg 3000 francia és 2000 külföldi film sugárzási jogát. 1997 elején a cannes-i filmfesztivál alkalmával a Miramax nevű angol céggel írt alá megállapodást, mely a Canal Plus részére biztosítja a Miramax által gyártott filmek Franciaországon belüli sugárzási jogát. Ugyanezen év nyarán az ARP nevű francia független filmeseket tömörítő szervezettel létrejött megállapodása rögzíti a szövetség tagjai által készített filmek vetítésének elsőbbségét.

A Canal Plus 1997-ben hat csatornából álló csomagja a következőket ajánlotta: 2 mozi – egy a régi fekete-fehér, egy az elmúlt 10 év alkotásainak – 1 hír-, 1 sport-, 1 kulturális és 1 zenei csatornát. A legtöbb előfizető viszont nem fizetett elő egynél több csatornára. A Canal Plus 1996 áprilisában jelentette be szolgáltatásai digitálissá tételét. A 98 francia frankba kerülő alapszolgáltatás a következő csatornákat tartalmazza: Canal J, Canal Jimmy, Eurosport France, LCI, la Chaîne Météo, MCM, TMC, Paris Premiere, Voyage, Cdirect és Telezoom. Továbbá havi 55 frankért elérhető a Cine-Cinefil és a Cine-Cinemas, 30 frankért a Muzzik nevű zenei adó 20 rádió csatornával, 50 frankért letöltési jogot kapnak a Cdirect csatormán keresztül elérhető komputer programokhoz, 29 és 387 frank közötti összegért pedig egy szezonon keresztül élvezhetik a PPV elven működő Kiosque műsorát. A csatorna közlése szerint 1996 júniusában 45 ezer háztartás szerezte be a szükséges berendezéseket és fizetett elő a digitális csatornákra.

A társaság által Canal Satellite Numerique néven sugárzott digitális adás fő célcsoportjával egyrészt az interaktív kapcsolatért és a televízió keresztül elérhető játékokért rajongó gyerekeket, másrészt a sportrajongókat jelölték meg. Utóbbiak számára 1996. szeptember 3-án a francia futballel egyidőben indított Kiosque nevű csatornát hozták létre. A PPV technikára alapozott csatorna elsősorban labdarúgó-mérkőzéseket, másodsorban pedig a Forma-1 futamait közvetíti. A harmadik legkedveltebb televíziós sport a lovaglás és a díjugratás, melynek közvetítésére egy további csatornát hoztak létre. Bár a társaság megszerzte a kilenc legjelentősebb nemzeti labdarúgó-mérkőzés közvetítésének jogát a francia labdarúgó-szövetségtől, az addig a rendkívül sok nézőt vonzó Bajnokok Ligája mérkőzéseket továbbra is egyik legnagyobb vetélytársa, az Eurosport birtokolja. A mérkőzések előfizethetők egyenként és csomagban is. Egy-egy meccsért darabonként 50 francia frankot kell fizetni, míg a kilenc meccset tartalmazó csomag ára másfélszer ennyibe kerül. A dolog pikantériája egy könnyű kis árukapcsolás: a Kiosque csak azoknak elérhető, akik készek a teljes Canal Plus és Canal Satellite Numerique csomag árát is leszurkolni, ami 318 frank havonta. Az első év folyamán 34 estén összesen 306 meccset sugároztak.

Érdekességként meg kell említeni, hogy az első Franciaországban sugárzott PPV adás nem a Canal Plus nevéhez és nem is a focihoz kötődött. A Multivision által sugárzott teniszverseny Wimbledonból, illetve Flushing Meadowból csak a kábel-előfizetők számára volt elérhető. Azóta a CLT, a TF1 és a France Telecom tulajdonában lévő Multivision hasonló jellegű aktivitást nem mutat. Ezzel szemben igen komoly vetélytársak bukkantak fel az elmúlt évben: az AB Sat és a TPS. Az előbbi csoport tulajdonosa a francia AB csoport, míg a TPS mögött a francia televízió, azaz a TF1 és a CLT, valamint az M6 nevű csatorna azonos tulajdoni hányaddal a Canal Plus monopóliumának megtörésére létrehozott konzorciuma áll. A kezdetektől kevés kábel-előfizetővel rendelkező Franciaországban ezáltal megpezsdült a digitális szatellit piac. Bár a Canal Satellite Numerique-nek sikerült megőriznie 400 ezer előfizetőjét, az év elején a Television Par Satellite (TPS) agresszív reklámkampányának következtében sokan átpártoltak. Az AB Satnak jelenleg 11, a TPS-nek 117 ezer előfizetője van a társaságok saját közlése szerint.

Egyesült Királyság: British Sky Broadcasting (BSkyB)

A BSKyB a csatornát 40 százalékbán tulajdonló ausztrál–amerikai médiacézár, Rupert Murdoch kezei alatt nőtte ki magát az egyik legnagyobb európai piac, a brit vezető fizető csatornájává. 1996 második félévében 5 millió szigetországi háztartás fizetett elő legalább egy csatornájára, ami az összes televíziós háztartásnak több, mint ötödét jelentette. A BSKyB analóg műholdas technikával sugározza műsorait, a digitális technikára való áttérés 1997 nyarán került napirendre és várhatóan 1998–1999 folyamán meg is történik.

A BSKyB jelenleg a következő 20 csatorna műsorát sugározza havi 10,99 angol fontért: Sky One, Sky News, Sky Soap, Sky Travel, TLC, QVC, The Discovery Channel, Bravo, MTV, VH1, CMT, The Family Channel, UK Gold, UK Living, TCC, Nickelodeon, EBN, The History Channel, The Sci-fi Channel, Paramount TV. A három prémium csatorna a Sky Movies, a The Movie Channel és a Sky Sport, valamint ezen felül az öt prémium bonusz csatorna, a Sky Movies Gold, a The Disney Channels, a Sky Sport 2, a Sky Sports Gold és a Sky Sports 3 további 17,99 fontért fizethető elő. A csatornák műsorában nincs átfedés, egymástól elkülönülten, teljesen önálló műsorral jelentkeznek. A legutoljára Sky Sport 3 néven indított csatorna a Nagy-Britanniában legnagyobb népszerűségnek örvendő sportágak, a rögbi, a golf, a krikett, de mindenekelőtt a labdarúgás szerelmeseit célozza meg.

Az 1996. augusztus 16-a óta a hét minden napján napi 12 órában sugárzó Sky Sport 3 a nemzeti első osztály bajnoki mérkőzéseit az Independent Television Network orra elől öt évre 670 millió fontért elhalászva közvetíti és ismétli. A BSkyB sportcsatornái ezzel évi 14 ezer óra műsort sugároznak. A három csatornán a mérkőzések a nemzeti bajnokság mellett világbajnoki selejtező, szombat és vasárnap estéenként élőben a spanyol liga, valamint keddenként ázsiai foci show-val egészülnek ki. A csatorna saját közlése szerint hetente 18 órában ad élőben mérkőzéseket, és a színvonalas tudósítás érdekében ezek közvetítéséhez 21 riportert és kommentátort alkalmaz.

A sportcsatornák, a sportklubok és a nézők legnagyobb sajnálatára szezonbérlet és PPV rendszer – a digitális technika hiányában – itt még nem működik. Azt, hogy a nézők számára miért költséghatékony a PPV technika, nem kell hangsúlyoznunk. A csapatok szemszögéből nézve is érthető a pártolása. A csatornák és a csapatok közötti együttműködési szerződés általában igen magas, gyakran 50 százaléknyi hányadot juttat a játékos feleknek a PPV bevételeiből, ami természetesen kedvez a nagyobb és sikeresebb csapatoknak a kisebbekkel szemben. A brit labdarúgó-szövetség pedig feltehetően az ennek nyomán kialakuló szabályozás buktatói miatt odázta el a PPV-re vonatkozó döntést: mind az 1992-ben, mind az 1996-ban megkötött szerződések kikerülnek a PPV szabályozásának kérdéséből.

Az Egyesült Királyságban küszöbön áll a földi digitális televíziózás beindulása: az 1997. január 31-én zárult tender eredményét június 24-én hirdették ki. A győztes a British Digital Broadcasting (BDB) konzorcium lett, amely eredetileg három tagból, a Granada, a Carlton és a BSkyB társaságokból állt – az előbbi kettő a hagyományos terjesztésű brit kereskedelmi televíziós hálózat két nagy társasága –, ám a BSkyB-nek egy versenyhivatali döntés miatt el kellett adnia a részét. A másik két fél, élve opciós jogával, megvásárolta a kérdéses, 30 százalékos tulajdonhányadot. A BDB 1998-ban kezdheti meg a következő portfólió sugárzását: 15 csatorna, amiből 12 csatorna alapként havi 5 angol fontért, a további három prémium csatorna pedig 15 fontért lesz előfizethető. A későbbiekben Digital Box Office néven PPV szolgáltatást is kíván üzemeltetni. A BDB és a BSkyB azonban nem kívánja megszakítani együttműködését különös tekintettel az 1998/1999-es futball-szezonra, mely kiváló lehetőséget biztosítana a földi és digitális műholdas technika kombinálására.

Németország: Kirch csoport

A cég alapítója és tulajdonosa, Leo Kirch karrierjét 1956-ban a La Strada, az itthon Országúton címmel vetített Fellini-film nyugat-németországi sugárzási jogának megvásárlásával alapozta meg. A tőkét ehhez egy 54 ezer dolláros bankhitel biztosította. Ma a cég Németország egyik legnagyobb médiavállalkozása, tulajdonában vannak olyan általunk is jól ismert csatornák, mint a Pro7, emellett résztulajdonosa a német, a spanyol és az olasz piac nagy televíziós hálózatainak. Bár a hangsúlyt a terjesztésre helyezik, saját produciókat a hatvanas évek eleje óta előállító Kirch csoport napjainkra 450 órányi programot készít egy évben. Ezek elsősorban tv-filmek, sorozatok, gyermekprogramok, valamint a német adókon nagy népszerűségnek örvendő népzenei műsorok. Képzletbeli könyvtárában több mint 15 ezer órányi filmes és 50 ezer órányi televíziós programmal, sorozatokkal, játékokkal és gyerekműsorokkal rendelkezik.

A fizető televíziózás magvát adó hollywoodi filmek sugárzási jogait folyamatosan gyűjtötte be. 1995 novemberében 30 millió márkáért megvásárolta 10, a jövőben készülő Steven Spielberg-film sugárzásának jogát. 1996 februárjában 660 millió dollárért a Sony

tulajdonosi köréhez tartozó Columbia TriStar stúdió készülő filmjeiért, majd áprilisban a Viacomnak fizetett 1,8 milliárd dollárt hasonló jogokért.

Az 1996. július 29-ei hockemheimi Forma-1 futammal indított DF1 nevű digitális adás sikere még egy évnyi sugárzás után is kérdéses. A DF1 néven sugárzott csatorna-csomag a következő egységeket tartalmazza: a Leonardo és Discovery Channel Deutschland dokumentum-filmeket, a Junior és a Clubhouse reklám-mentes gyerekprogramokat, a K-toon rajzfilmeket, a Filmpalast, a Star Kino, a Cine Royal, a Cine Thriller, a Cine Action, a Cine Comedy, a Romantic Movies, a Western Movies, a Heimatkanal filmeket, a Krimi & Co, a Herz & Co, a Comedy & Co és Western & Co sorozatokat, a DF1 Infokanal pedig híreket sugároz. Továbbá tartalmaz még a csomag két sportcsatornát DSF Plus és DSF Golf néven. A 21 csatornát tartalmazó csomag 2 formában fizethető elő. A sport nélküli 19 csatornás, főleg mozi és hírműsorokat tartalmazó csomag 49,90 márkáért, a két sportcsatorna pedig további 30 márkáért fizethető elő – miután a 890 márkáért árult dekódert megvásároltuk. Az első adásnak megfelelően a tulajdonosok a sport kedvelőin belül főleg a Forma-1, a legkedveltebb kontinentális sport, a foci, valamint a golf rajongóira számítanak. A DSF Plus sportcsatorna nyáron a fent említett Forma-1 futamait, télen a német jégkorong-válogatott Európa Liga és Világ Kupa mérkőzéseit, továbbá a nemzeti, az olasz, a spanyol, a francia és az osztrák labdarúgóliga és az UEFA Kupa összecsapásait, valamint bokszt- és amerikai futball-mérkőzéseket és kerékpárversenyeket közvetít. A DSF Golf a nevében is jelzett sportág brit és amerikai tornáit közvetíti a Németországban mind a nézettségben, mind pedig az aktív sportban mutatkozó érdeklődés hatására. A sportnak szentelt harmadik, jelenleg bevezetés alatt álló csatorna a DSF Action főleg a birkózás kedvelőihez fog szólni.

A Kirch csoport a tavalyi évben megszerezte a labdarúgó világbajnokság 2002–2006 közötti mérkőzéseinek Egyesült Államokon kívüli sugárzásának jogát, megelőzve egyrészt a European Broadcating Union nevű szervezetet, másrészt a műsort ingyenesen továbbító tévétársaságokat. Miután a műsorok közlésére szövevényes üzleti kapcsolatain keresztül Leo Kirchnek több lehetősége is van, még nem döntött arról, hogy a nagyobb lefedettségű, de analóg módon is szóró Premiere vagy a kisebb lefedettséggel bíró, de digitális és az interaktivitást is megengedő DSF csatornák valamelyikén fogja-e sugározni a mérkőzéseket.

A DF1 csatornák egyelőre nem alkalmazzák a PPV technikát, mert bár a tulajdonosok állítása szerint ehhez minden lehetőség adott, amíg nem sikerül egy erős és hűséges előfizetői tábort a hátuk mögött tudni, ez nem kifizető. Az 1997 végére tervezett 700 ezer előfizető helyett – az 1997 nyarán rendelkezésre álló adatok szerint – csupán 40 ezer előfizetővel rendelkezik.

Az egy éve elindított DF1 népszerűségét érdekes módon a televízió nézésben szezonális mélypontnak számító nyári időszakban beindított akcióval próbálják meg felpezsdíteni, és sokat várnak a tulajdonosok attól a június végén született megállapodástól is, aminek értelmében ősztől a Deutsche Telekom saját kábelhálózatának kínálatába felvenné a DF1-et. A fenti két lépéssel a DF1 számításai szerint egy éven belül 500 ezerre nőne az előfizetők száma.

Németország: Bertelsmann csoport

Az 1835-ben alapított cégnek ma négy divíziója működik: könyvkiadó, magazin- és napilapkiadó, papírgyártó és nyomdaipar, valamint az a szórakoztatóipari divízió, mely magába foglalja a zenei, a filmes és a televíziós részleget. 1995-ben bevételeinek egyharmada származott a könyvkiadói és a szórakoztató divízióból. A fennmaradó harmadon

nagyjából azonos arányban osztozott a másik két divízió, a televíziós üzletágból pedig kevesebb, mint tíz százaléka származott.

Harminchét százalékban tulajdonosa Németország sokak szerint egyetlen profitábilisan működő kereskedelmi televíziójának, az RTL-nek, továbbá huszonöt százalékos érdekeltiséggel bírnak a VOX nevű csatornában. A Premiere nevű csatornának alapításától 1997 júliusáig 37,5 százalékban, azóta fele részben tulajdonosa. Bár az RTL 1995-ben közel 700 millió dollárt fordított filmjogok vásárlására, nem rendelkezik a közönséget vonzó hollywoodi alkotások filmjogaival. 1993 óta tett kísérletei sorra kudarcba fulladtak, így sem a Castle Rock, sem olyan jelentős stúdiók, mint az MCA, a Paramount vagy a New Line Cinema filmjeinek sugárzási jogait nem sikerült megszerezni. A szerződések megghiúsulásának oka általában a Bertelsmann által birtokolni kívánt túlzott kontroll vagy a másik fél részéről túl alacsonynak tartott vételi ajánlat volt.

Olaszország: Telepiù

Olaszországban 1980-ban jött létre a magánszektor az elektronikus médiában. Bár a törvény csak helyi adók birtoklását tette lehetővé, az akkor még építési vállalkozóként tevékenykedő Silvio Berlusconi videokazettákra előre felvett műsorokat a kábeltársaságokhoz eljuttatva kezdte építeni a később Canale 5 néven hálózattá szerveződött csatornáját. Az általa birtokolt helyi adók, bár egymástól elvileg függetlenek voltak, a rajtuk sugárzott műsorok a filmektől kezdve a hírműsorokon át a reklám-spotokig percről percre megegyeztek. Az 1984-ben létrejött Fininvest társaság magját ez a hálózat képezte. További két pillérét alkotta még az 1984-re megvásárolt Italia 1 és a Rete 4 csatorna.

A 80-as évek folyamán a Berlusconi csoport fokozatosan ellenőrzése alá vonta Olaszország több nagy napilapját, legnagyobb kiadóját, három legnagyobb televíziós csatornáját, valamint kifejlesztette a fizető csatornát. 1995-ben Európa második legnagyobb médiavállalkozásaként bevételei 31 százaléka származott a filmes és televíziós üzletágból. Európán belül érdekeltségekkel rendelkezik a Kirch Gruppe többségi tulajdonában lévő Deutsche Sport Fernsehen nevű adóban, illetve a spanyol Telecincóban.

1991 óta üzemelteti Itália első és azóta is egyedülálló fizető csatornáját, a Telepiùt, melyben 1997-ig társtulajdonosai voltak a Kirch Gruppe és a Nethold nevű holland média-csoport. 1997 folyamán először a Nethold felvásárlásával, majd a Kirch csoporttal végrehajtott részvénycserével a cégnek jelenleg 90 százalékban tulajdonosa a Canal Plus. Bár a törvényi szabályozás következtében Berlusconi tulajdonhányada nem haladhatja meg a 10 százalékot, a Fininvest működését tökéletesen ellenőrzése alatt tartja. Az alapításától 1996 márciusáig kizárólag analóg technikával műholdon keresztül sugárzott műsorának 1996 második félévében 800 ezer előfizetője volt.

Telepiù 1996 márciusa óta sugározza digitális adását a Hot Bird 1 műholdon keresztül. A csomag a három Telepiù csatornán kívül a CNN International, a Discovery Channel, az MTV Europe és a TNT Cartoon műsorát is sugározza. Az 1995 novemberében meghirdetett digitális szolgáltatásnak 1996. augusztusának elején még csupán 4 ezer előfizetője volt. Ennek legfőbb oka a közel másfél millió lírába kerülő, digitális adások vételére alkalmas antenna, valamint a dekóder hiánya, illetve magasnak ítélt költsége volt. Az analóg módon továbbított csatornákhöz képest azonban az igazi újdonság az 1996 szeptemberében indított sportcsatorna volt. Ennek célja az olasz nemzeti labdarúgó-bajnokság első osztályának közvetítése terén tatóngó úr betöltése – számításaik szerint közel 20 millió potenciális előfizető kívánságára. Az első adás 1996. szeptember 7-én az őszi olasz labdarúgó-szezonnal

egyidőben került sugárzásra viszonylag szűkös kapacitással, ezt a közeljövőben az előfizetések tervezett növekedése esetén további csatornákkal szeretnék bővíteni, így külön csatornát kapnának az olasz első- és másodosztály találkozói, valamint a nemzetközi mérkőzések, továbbá megvalósítanák a jelenleg működő előfizetéses rendszer helyett a PPV fizetést. A jelenleg érvényben lévő tarifa alapján az olasz elsőosztály mérkőzéseire a teljes szezonra érvényes előfizetés 500 ezer lírába kerül, míg egy-egy meccsre 20 ezer líráért lehet előfizetni. Ez összehasonlítva a klubok egy szezonra érvényes bérleteivel jelentősen alatta marad a csupán egy csapat meccseire érvényes előfizetésnek. A digitális adás megkezdésével azonban nem szüntették meg a Telepiù földi sugárzású csatornájának működését.

A Telepiù Due néven sugárzó csatorna 440 ezer lírás előfizetési díj ellenében sugároz nemcsak labdarúgó-mérkőzéseket, bár azt meg kell jegyezni, hogy a hétvége legkedveltebb műsorai itt is a focimérkőzések. Ez viszont nem adja meg azt a szabadságot, amit a digitális technika biztosít: míg a Calción nyolc egyszerre futó meccs közül választhatnak a nézők, addig az analóg Duen csupán egyféle műsor fogható. A Telepiùn kívül egyetlen olasz televíziós társaság áll kapcsolatban a nemzeti labdarúgó-szövetséggel, a RAI, amelynek azonban nincs közvetítési joga, csak felvételtől sugározhat hetente egy meccset, ezenkívül rövid bejátszásokat adhat le és az eredményeket közölheti. A társaság az ezredfordulóra 3 millióra tervezi a Telepiù Calcio előfizetői táborát, amelynek – reményeik szerint – 70 százaléka a teljes Telepiù csomagot megvásárolja majd. Öt éven belül szeretnék bevezetni az interaktív PPV és a szezonális bérlet kombinációját, ami a tulajdonosok szerint közel húsz százalékkal csökkentené az előfizetők költségeit.

Az itáliai szolgáltatók számán ugyan nem változtat az a megállapodás, amely 1997 júliusában jött létre a Kirch Gruppe és a Canal Plus között, de nagyban megváltoztatja a Telepiù tulajdonosi hátterét. Ennek értelmében a Canal Plus a Premiere német előfizetéses adóban birtokolt 37,5 százalékos tulajdonjogát, úgymond, elcseréli a Leo Kirch által a Telepiùban birtokolt 45 százalékos részvéncsomagért. Ez jelentős változásokat indukálna a jelenleg analóg földi és digitális műholdas adással is rendelkező csatornában. A földi adásnak jelenleg 800 ezer előfizetője van, akik három csatorna műsorán film-, sport-, dokumentum- és kulturális műsorokból válogathatnak, valamint az MTV Europe adásából mixelt egyveleget láthatnak. A digitális Telepiù Satellite-re eddig 80 ezer háztartás fizetett elő. A csomag tartalmazza a földi Telepiù fent említett mixelt adását, többek között az MTV, a CNN, a BBC World adását, valamint a hétvége első osztályú olasz meccseit sugárzó Telepiù Calcio és a Formula Uno nevű, Forma-1 futamokat közvetítő adót.

A Kirch csoporttal való csere utáni sajtótájékoztatón a piaci sikertelenség első számú okát a Telepiù igazgatója egyrészt a saját műhoddal rendelkező olasz háztartások rendkívül alacsony arányában (0,5 százalék) jelölte meg, másrészt pedig abban, hogy egy átlagos olasz háztartásban 15 nemzeti hálózat adása fogható. Ezen kívül megemlítette még a földi sugárzásra igen erősen ható RAI–Mediaset duopóliumot és a bizonytalan és alacsony hatékonyságú regulációt. Az olasz kormány döntése szerint a társaságnak az analóg földi műsorterjesztéssel fokozatosan fel kell hagynia, 1997. december 31-étől nem sugározhatja a Telepiù 3, 1998. április 30-ától a Telepiù 2 nevű adását, míg a korábban megszerzett engedélyek birtokában a Telepiù 1 nevű csatorna továbbra is sugározhatna. Ebben az esetben a korábban három csatornán tematikusan szétosztott műsorok erre az egy csatornára mixelve kerülnének át. Ezért a nemzeti hálózatokkal, valamint az egyetlen digitális szolgáltatóval érdekeltté szeretné tenni a szolgáltatásában a helyi kábel-üzemeltetőket is.

A megújuló analóg és digitális szolgáltatásokkal 1998 végére az előfizetők számát 500 ezerrel szeretnék növelni. Ennek érdekében a tizenévesek számára a főműsoridőt megelőzően

sport-, életstílus- és mozi-magazinokat, valamint sorozatokat indítanak. Hosszú előkészületek után az év végére tervezik a PPV és a NVD programok indítását és kibővítik az alapsomag tartalmát is.

A FIZETŐ TELEVÍZIÓZÁS JÖVŐJÉRŐL

Bár jelenleg még az olyan fejlett piacokon is, mint a brit vagy francia, csak a háztartások egy kis hányadában fizetnek elő a helyi szolgáltatók fizető csatornáira, a csatornák növekvő népszerűsége, izmosodó előfizetői táboruk biztató képet fest a jövőjükéről. Sikerükhöz, terjeszkedésükhöz nagyban hozzájárulhat az is, hogy az ingyenesen fogható csatornák forrásainak nagy részét biztosító reklámbevételek növekedési potenciálja kimerülőben van. Ahogyan a hetvenes éveknek az előfizetési díj által finanszírozott televíziózásához képest jelentős forrásnövekedést jelentett a reklám általi finanszírozás a nyolcvanas és kilencvenes években, úgy forradalmasíthatják a televíziózást az ezredfordulón a fizető csatornák. Ennek természetesen feltétele, hogy a fogyasztó hajlandó legyen a prémium csatornák által nyújtott extrákra áldozni. Ez, mint az előző oldalakon említett tények mutatják, megvalósulni látszik.

Az analóg műsorterjesztést Európa nagyobb piacain a sugárzás módjától függetlenül egy – a legtöbb esetben a piacra elsőként belépett – szolgáltató monopóliuma jellemzi. A terjesztési technológiák, elsősorban a digitalizáció fejlődésétől jelentősen függő és előreláthatólag robbanásszerű piacbővülés megszüntetheti ezt az állapotot, azonban a digitális és főleg az interaktív szolgáltatások bevezetése a hozzájuk szükséges technika költséges volta miatt jelentős anyagi terheket kényszerít mind a műsorszolgáltatókra, mind a terjesztőkre.

Ennek megfelelően a technikai háttér megteremtéséhez komoly összefogásra van szükség. Mint a hosszú ideje rivalizáló német Kirch Gruppe és a Bertelsmann csoport dekóderekről szóló, 1997 nyarán született megegyezése is mutatja, a költséges technikai háttér, a piacra való belépés és annak esetleges elhagyása olyan költségeket ró a piaci szereplőkre, hogy az az ellenfeleket szövetségessé kovácsolja.

A fizető televíziók sikerének egyik kulcsa – sok egyéb mellett – az adott terület infrastrukturális háttere lesz. Ebben nagy szerepet fog játszani a kábelezettség mértéke, a háztartások antennával való ellátottsága, a készülék-állomány korszerűsödése, a személyi számítógépek további térhódítása.

A fizető televíziózás életképességének további feltétele egyrészt az, hogy jelentős fogyasztói igény alakuljon ki a prémium szolgáltatások iránt, másrészt, hogy a néző hajlandó legyen átlagon felüli anyagi áldozatokat hozni ezen igénye kielégítésére (a digitális adások jeleit az analóg technikák vételére alkalmas tévékészülékek számára átkódoló set-top box 1997 nyarának végén 200 amerikai dollár volt). Harmadrészt pedig az, hogy miután a szükséglet feltámadt a tévénézőben és anyagi áldozatot is hozott annak kielégítésére, az analóg és egyirányú kapcsolathoz szokott tévézési szokásait képes legyen megváltoztatni, azaz képes legyen a passzív, unaloműző televíziózás helyett az aktív, figyelmet igénylő médiahasználat elsajátítására, s ne vesszen el az információk kavalkádjában.

A fizető televíziózásnak, pontosabban az ettől szinte elválaszthatatlan digitális televíziózásnak választék bővítő hatása van. A digitális csomagokban az olyan húzócsatornák mellett, mint a mozi- és sportcsatornák, jól megférnek a kevesebb érdeklődőt vonzó profilok is. A DF1 esetében ezek a csatornák egy drágább csomagban fizethetők elő, természetesen

csak abban az esetben, ha a mozi- és sportcsatornákat már megrendelte a család. Emellett a közvetített sportműsorok színvonalára is kedvező hatása lehet a fizető televíziózásnak. Ennek oka, hogy a klubok vagy a szövetségek olyan szerződéseket kötnek a csatornával, amelyben kikötik, hogy a PPV technikával sugárzott mérkőzések bevételeinek hány százaléka tartanak igényt. Ennek köszönhetően a néző közvetlenül elősegíti kedvenc csapata jobb szereplését, mivel az általa befizetett összeg jelentős része, általában fele a klubot illeti meg. Ha ezt a csapat akár a játékosok élet- vagy játék-körülményeinek javítására, akár új játékosok szerződtetésére fordítja, az feltehetően emelni fogja a játék színvonalát és ezáltal a nézők számára elérhető hasznosság mértékét is.

Összegezve: a fizető televíziós csatornák piacán lejátszódó folyamat nagyban hasonlít a sajtópiacra végbement „magazinosság”-hoz. E magazin-csatornák viszonylag nagy számuknál fogva egy-egy közönség-szegmens igényeinek kielégítését célozzák meg, így a háztartásokban az előfizetett csomagban mindenki találhat az ízlésének, érdeklődésének megfelelő műsort. A mindenki televíziójából rétegtelevízió, a legszélesebb nagyközönségből mindinkább néző-célcsoport lesz. Hogy jó-e ez nekünk, az már egy másik történet.

IRODALOM

- A Digital-TV Blockbuster Is Canceled. *Wall Street Journal Europe*, March 10th, 1997.
 BDB Wins UK Digital Bid Without Shareholder BSkyB. *European Television Analyst*, July 2nd, 1997.
 Both Sides Win In German Digital TV Deal. *Financial Times*, June 26th, 1997.
 DF1 Tempts Viewers With Decoder Rentals. *European Television Analyst*, June 4th, 1997.
 Digital Pay-TV In Germany Needs Deal Between Premiere, Kirch, Executive Says. *The Wall Street Journal Europe*, March 6th, 1997.
 Empire Builders Look To Spread The Pain. *Financial Times*, September 9th, 1996.
 EU Prepares To Fight Decoder Pirates. *European Television Analyst*, May 21st, 1997.
 European Parliament Adopts New TV Without Frontiers Directive. *European Television Analyst*, July 2nd, 1997.
 Gálík, Mihály: *Médiagazdaságtan*. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem – Aula Kiadó Kft., 1995–1997.
 Italy's Broadcasters Join Forces In Digital. *European Television Analyst*, July 30th, 1997.
 Italy's Telepiù Set For Change As Canal Plus Raises Shareholding. *European Television Analyst*, July 16th, 1997.
 Media Barons Line Up For Digital Star Wars. *Financial Times*, April 25th, 1996.
 Murdoch vs. Everyone. *Business Week*, December 9th, 1997.
 North Rhine-Westphalia Vies For Kirch Decoder Operation. *Wall Street Journal Europe*, April 15th, 1997.
 Partnership For DF1, Premiere. *European Television Analyst*, June 18th, 1997.
 Prices Hike Forces European Channels To Bulk Buy. *European Television Analyst*, June 4th, 1997.
 Profusion of Packages For European Digital Television. *European Audiovisual Observatory*, www.obs.c-strasbourg.fr.
 Sky Terrestrial Bids Blasts UK Digital Prospects Wide Open. *TV International*, February 10th, 1997.
 Sport and Television. *Economist*, July 20th, 1996.
 The Cover Story. *Cable and Satellite Europe*, September 1996.
 UK Preps For Terrestrial Digital. *Broadcasting and Cable International*, October, 1996.
 Will Soccer Make Italian Digital Fly? *Broadcasting _ Cable International*, October, 1996.
 ZEE International. *Broadcasting & Cable International*, October, 1996.

KITEKINTÉS

Nagy Krisztina

AZ INTERNET A SZERZŐI JOG HÁLÓJÁBAN (?)*

Az Internet a széles nagyközönség számára a kilencvenes évek eleje óta ismert. Amára már világhálózattá duzzadt rendszeren kezdetben az egyetemek és kutatóintézetek közötti gyors, olcsó kommunikáció bonyolódott. Néhány év alatt hálózta be a világot és az emberiséget, utat törve az információáradatnak. Megjelenése kapcsán a felmerülő kérdések között szerzői jogi problémák is találhatóak, melyekre még nagyrészt nem lehet pontos, kielégítő válaszokat adni, de az e témakörben zajló viták alapján már körvonalazhatók a következő kérdések:

- Szerzői jogi védelem alatt állnak-e az Interneten található szellemi alkotások?
- Milyen művek állnak szerzői jogi oltalom alatt az Interneten?
- Ki tekinthető szerzőnek és milyen jogai vannak az Interneten közzétett művekre vonatkozóan?
- A művek milyen felhasználásának minősül az Internetre való felkerülés és az Interneten megvalósuló digitális átadás?
- Milyen módon történhet az Interneten megtalálható művek felhasználására vonatkozó szerzői engedélyezés, érvényesíthető szerzői jogi díjigény és ha igen, kivel szemben?
- Az Interneten megvalósuló szerzői jogsértések kezelése (felelősség – joghatóság – alkalmazandó jog).

AZ INTERNETEN TALÁLHATÓ MŰVEK SZERZŐI JOGI VÉDELME

Minden olyan alkotás, mely az egyes országok szerzői jogi törvényei által védelemben részesített, az Internetre való felkerülés után is ugyanolyan védelmet élvez, mint felkerülése előtt.

* Ez a tanulmány a Médiagazdaságtan című, 018013. számú OTKA kutatás keretében készült.

A szerzői jogi védelem feltételei

Általános feltételek a szerzői jogi védelem megállapításához

A különböző országok szerzői jogi szabályai egységesen két általános feltételt fogalmaznak meg, melyek teljesülése esetén a szellemi alkotások szerzői jogi védelmet élveznek. Az első feltétel, hogy a műnek egyéni, eredeti jelleggel kell bírnia. E kritérium megítélését az egyes országok bírói gyakorlata alakította ki.

A hazai bírói gyakorlat szerint műnek csak önálló, eredeti (egyéni) gondolati tartalmat kifejező alkotás minősülhet, ugyanakkor nem feltétele a szerzői jogi védelemnek, hogy az alkotás valamilyen eszmei értéket képviseljen.¹

A második feltétel kapcsán különbség tehető az angolszász és a kontinentális szerzői jogi gondolkodás között.² Az előbbiben ugyanis a szerzői jogi védelem feltételeként értékelik, hogy a mű valamilyen megfogható anyagi hordozón legyen rögzítve. Ez a felfogás némiképp gondot okoz csak az Interneten megtalálható művek tekintetében, hiszen e feltétel szigorú értelmezése esetén e művek nem részesülnének védelemben. Általános vélemény azonban, hogy az írott kommunikáció minden formája védelmet élvez, tehát az Interneten rögzítésre kerülő, leírt alkotás is védelemben részesül.

A kontinentális jogrendszerekben ennél egyszerűbb a helyzet, hiszen itt csak az egyéni gondolat valamilyen azonosítható formába öntését állítják feltételül a szerzői jogi védelem megállapításánál.

Ha e két feltétel teljesül, a mű szerzői jogi védelemben részesül, egyéb feltételre nincs szükség.

Az amerikai szerzői jogi szabályok a szerzői jogok érvényesíthetőségének feltételeként további formai követelményeket írnak elő, mint például a művek meghatározott helyen való letétbehelyezése, vagy a © jelzéssel való ellátása. Ez utóbbi követelmény betartása nem okoz nagy gondot, és érdemes teljesíteni, hiszen az Interneten kalandozók számára nyilvánvalóvá teszi az alkotás védett voltát.

Fontos tudnivaló, hogy mind az angolszász, mind a kontinentális rendszerek szabályai szerint léteznek olyan szellemi termékek, melyek ugyan megfelelnek mindkét kritériumnak, de mégsem élveznek szerzői jogi védelmet. E művek körét a nemzeti szerzői jogi törvények határozzák meg.³

Az Interneten található, szerzői jogi védelemben részesülő művek típusai

Írott alkotások

Az Interneten szöveges formában megjelenő alkotások szerzői jogi védelemben részesülnek, ha eredeti jellegük van. Védelemben részesül tehát egyrészt egy korábban már más módon nyilvánosságra hozott írásmű, másrészt viszont azok az alkotások is, melyek csak az Interneten kerülnek terjesztésre.

Képek

Az Interneten barangoló bukkanhat olyan alkotásokra, melyeket eredetileg ecsettel, ceruzával, tussal, tehát hagyományos eszközökkel rajzoltak, festettek és az Internet előtti időkben a falakon és nem a hálózaton lógtak. E képek digitális változatai mellett ma már a számítógép által, segítségével készített képek is megjelentek, melyek ugyancsak szerzői jogi védelem alatt állnak.

Zeneművek, filmek, audiovizuális alkotások

A digitalizáció egyetlen műfajt sem „kímél”. A zeneművek, filmek is Internetre kerülhetnek némi fazonigazítás, metamorfózis után. Természetesen a digitalizáció művelete nem befolyásolja védelmüket, az Interneten is szerzői jogi védelem alatt állnak.

Szoftverek

Az Interneten található számítógépi programok szerzői jogi védelemben részesülnek. A világ egyes országaiban ez a védelem különböző keretek között és tartalommal szabályozott.

Az Európai Unióban 1991-ben fogadták el azt az Irányelvet (91/250/EK Irányelv), amely részletes rendelkezéseket ad a szoftver szerzői jogi védelmére. Az Irányelv szerint a szoftverek a Berni Unió Egyleményben⁴ meghatározott irodalmi műként részesülnek védelemben. Az Irányelvben ugyan nem található meg a szoftver pontos definíciója, de a kommentárból kiolvasható, hogy szoftvernek kell tekinteni az utasítások bármely formáját, nyelvét, lejegyzését vagy kódolt sorozatát, amelynek célja, hogy a számítógépet valamely meghatározott feladat vagy működés végrehajtására készítse.⁵

Magyarországon – úttörő módon – már 1983-tól megilleti a szerzői jogi védelem a számítógépi program-alkotásokat és a hozzájuk tartozó dokumentációt.⁶

A hatályban lévő szabályokat hazánk jogharmonizációs kötelezettségére tekintettel az Irányelv rendelkezéseinek megfelelően kell kiegészíteni, módosítani.⁷

Adatbázisok

Az Interneten keresztül számtalan adatbázis vált elérhetővé, számuk és jelentőségük növekedése miatt szükség van a megfelelő védelmi szabályok megalkotására. Az EU Tanácsa 1996. március 11-én adta ki az Európai Adatbázis Irányelvet, mely rögzíti az adatbázisokra vonatkozó legfontosabb szabályokat.

A direktíva fogalom-meghatározása szerint az adatbázis „független művek, adatok vagy más anyagok összegyűjtését jelenti rendszeres, vagy tervszerű módon elrendezve úgy, hogy egyénileg hozzáférhető legyen elektronikus vagy más eszközökkel”.⁸

Az Interneten elérhető adatbázisok három különböző elemből épülnek fel: az adatbázis működtető szoftverből, a tárolt adatokból és magából az adatbázisból (ez utóbbit tekinthetjük egy tartálynak).⁹ A szoftver szerzői jogi védelme a fent leírtak alapján szabályozott. A tárolt adatok, amennyiben azok védelem alatt álló művek, saját jogon élveznek szerzői jogi védelmet, tehát az adatbázis készítője köteles megkérni a szerzők hozzájárulását a művek adatbázisban való szerepeltetéséhez.

A „tartály” tekintetében az Irányelv így rendelkezik: „azokat az adatbázisokat, amelyek tartalmuk kiválasztása és elrendezése következtében szerzőjük saját szellemi alkotását képezik, mint olyat, szerzői jogi oltalomban kell részesíteni”.¹⁰

Az Irányelv kettős rendszerrel operál; a szerzői jogi oltalom mellett bevezeti a befektetés jogi védelmét is. E sui generis jognak a lényege, hogy az adatbázis létrehozása során befektetett eszközöket védje. Az Irányelv szabályozási rendszere két alapkérdés körül forog: egyrészt mi tekinthető az adatbázis jogszerű felhasználásának, illetve mely tevékenységeket kell az adatbázis szerzőinek védelmében a felhasználónak megtiltani.

Az amerikai szabályozási modellről általánosan elmondható, hogy nagyobb hangsúlyt fektet a befektetésre, az üzleti értékre, mint a szerzői mivoltra. Ez tükröződik az 1996 tavaszán az USA-ban elfogadott törvényben, mely többek között az adatbázisok védelmének szabályait is meghatározta. A törvény szerint védelemben részesülnek azok az adatbázisok, „melyek az adatbázis gyűjtésébe, összeállításába, hitelesítésébe, szervezésébe vagy prezentálásába fektetett emberi, technikai, pénzügyi vagy más források minőségileg vagy mennyi-

séigileg jelentős befektetésének eredményeként jöttek létre, és amelyeket az üzleti életben használnak, vagy újrahasznosítanak, vagy amelyek tekintetében az adatbázis tulajdonosának az a szándéka, hogy az adatbázist az üzleti életben használja, vagy hasznosítsa”.¹¹

Magyarországon a szerzői jogi szabályokban ugyan találunk utalást az adatbázisok védelmére, de a jövőben e rendelkezések kiegészítésre szorulnak – talán a most megalkotás alatt álló új szerzői jogi törvény keretei között – az EU Irányelvben szabályozott modell szerint.

A szerzői jogi törvény hatályos végrehajtási rendeletének 3/B §-a a számítástechnikai eszközökkel működtetett adatbázisokra vonatkozóan a törvény 5. § (3) bekezdésének alkalmazását rendeli. Eszerint „számítástechnikai eszközökkel működtetett adatbázisok egészére a szerzői jog a szerkesztőt illeti meg, ez azonban nem érinti az adatbázisba felvett egyes művek, műrészletek szerzőinek önálló jogait”.

Web-oldalak

A web-oldalak szerzői jogi minősítése nem egyszerű, és igazán még nem is alakult ki egységes álláspont e kérdésben. Egy-egy web-oldalon található „hypertextuális” csatolásokat, melyekre az egérrel rákattintva egy másik oldalra, vagy műre juthatunk el. Ma talán azt tekinthetjük általános álláspontnak, hogy ezek a hypertextuális csatolások nem állnak szerzői jogi védelem alatt, hiszen ezek csak ún. univerzális adatforráskeresők (URL – universal resource locator).

Nem egyértelmű viszont a web-oldal, mint egész szerzői jogi megítélése. Egyes vélemények szerint, mivel ezek egy információ-hozzáférési struktúrát kínálnak, hasonló jogi megítélésre számíthatnak, mint az adatbázisok. A válasz még várat magára, néhány év múlva talán már meglesz.

A SZERZŐI MINŐSÉG, A SZERZŐ JOGAI AZ INTERNETEN KÖZZÉTETT MŰVEKRE VONATKOZÓAN

Általános szabály szerint azt kell szerzőnek tekinteni, aki a művet megalkotta.¹² A szerzőt művére tekintettel személyhez fűződő és vagyoni jogok illetik meg.

A szerző személyhez fűződő jogai:

- a mű nyilvánosságra hozatala,
- a szerzői minőség elismerése,
- névjog,
- a mű integritásához való jog,
- visszavonás/további felhasználás megtiltása.

A szerző személyhez fűződő jogai időben korlátlanok, a szerző nem mondhat le róluk és nem ruházhatja azokat másra.¹³

A szerző vagyoni jogai:

- a mű felhasználásához a szerző hozzájárulása szükséges,
- a szerzőt a mű felhasználás ellenében díjazás illeti meg.

A vagyoni jogok meghatározása az egyes országokban különböző módon történik, e tekintetben az országok két nagy csoportba sorolhatók. Léteznek olyan államok, ahol részletesen felsorolják a művek egyes felhasználási módjait, melyekre tekintettel a szerzőt

jogok illetik meg. A másik kategóriába sorolt országok szerzői joga viszont – és ez inkább a kontinentális jogrendszerek sajátja – generálklauzulával határozza meg a szerzőt megillető vagyoni jogokat és nem ad részletes felsorolást a felhasználás módjáról.

Függetlenül a vagyoni jog formai meghatározásának különböző módjától a mű felhasználására vonatkozó jogok négy kategóriába sorolhatók:¹⁴

a) Másolatkészítés, többszörözés joga.

b) A mű feldolgozására vonatkozó jog, ami elsősorban a mű átdolgozását, fordítását, adaptációját, átszerkesztését jelenti.

c) A mű terjesztésére vonatkozó jog, ami történhet adásvétel, ajándékozás, haszonbérlet, kölcsönzés útján.

d) Nyilvános közlés, előadás joga – ide tartozik például a mű sugárzása, nyilvános előadása. E felhasználási mód alapeleme a nyilvánosság kategóriája, a közlés csak akkor minősül a mű felhasználásának, ha az nyilvánosan történik.

A vagyoni jogok a szerző életében és halálától számított 70 – illetve egyes országokban csak 50 – éven át részesülnek védelemben.

A magyar szerzői jogi törvény a generálklauzulát alkalmazza, amikor kimondja, hogy „a mű bármilyen felhasználásához a szerző hozzájárulása szükséges”. A szerzőt a mű felhasználása ellenében – ha a törvény másként nem rendelkezik – díjazás illeti meg. Az Szt. szerint a vagyoni jogok védelmi ideje a szerző halálától számított 70 év.¹⁵

AZ INTERNETRE VALÓ FELKERÜLÉS, A DIGITÁLIS MŰFELHASZNÁLÁS

A lapkérdés, hogy a mű milyen felhasználásának minősül az Interneten való elhelyezése. A kérdésnek elsősorban azokban az államokban van nagy jelentősége, ahol a szerzői jog nem generálklauzulával operál, hanem felsorolja az egyes felhasználási módokat, melyekre tekintettel a szerzőnek jogai állnak fenn. A válasz megadásához meg kell vizsgálni lépésről lépésre, hogy mi történik a művel az Internetre kerülés során.

A mű Interneten keresztül történő felhasználása során a következő technikai eljárások között tehető különbség:

a) a mű digitális beolvasása, rögzítése egy adatbázisban – ez történhet egy *on-demand* szolgáltató által, vagy egy egyszerű Internet-felhasználó által (a különbségtétel fontos szerzői jogi relevanciával bír!);

b) a mű továbbítása a közönség számára;

c) a mű leolvasása, rögzítése a hívó vevőkészülékén.

Ad a) A művelet a mű másolásának, többszörözésének minősül.

A magyar szerzői jogi szabályok alapján a mű felhasználásán azt a folyamatot kell érteni, amely a művet a nyilvánossághoz közvetíti. A felhasználást ugyan folyamatként fogja fel a törvény, ez azonban nem jelenti azt, hogy a felhasználás tényének megállapításához a folyamatnak teljes egészében végbe kell mennie, a gyakorlat szerint a mű többszörözése, vagy annak előkészülete esetén a felhasználás már megvalósul.¹⁶

E szabály alapján tehát azt mondhatjuk, hogy a mű egy adatbázisba való felvétele már megvalósítja a nyilvánosságához való közvetítés folyamatának első mozzanatát, tehát meg kell kérni hozzá a szerző hozzájárulását és ha ez nem történik meg, megvalósul a szerzői jogok megsértése.

Ad b) Adattovábbítás a hálózaton (*on-line* továbbítás).

E kérdés kapcsán évek óta heves viták zajlottak a világban. Végül is az 1996 decemberében megtartott WIPO¹⁷ konferencián sikerült megoldást találni, mégpedig a nyilvánosságához közvetítés definícióját módosították oly módon, hogy ezáltal kezelhetővé vált a probléma.

A szóba jöhető megoldásokat számbavéve tulajdonképpen négy választási lehetőség kínálkozott:

1. Az *on-line* átadásra vonatkozóan egy új, *sui generis* jogosultságot kap a szerző. Ez a jogosultság a terjesztéshez, nyilvánosságához közvetítéshez, mechanikai rögzítéshez, és a többszörözéshez való jogosultságokból állna össze.
2. A terjesztés fogalmának kiterjesztő értelmezése, a digitális átadást a mű terjesztéseként fogva fel. Ennek az elgondolásnak az alapja, hogy lényegében nincs különbség aközött, hogy a műhöz úgy jutok hozzá, hogy megvásárolom egy CD boltban, vagy pedig lehívom egy virtuális CD tárból, illetve adatbázisból és a számítógépen tárolom, sőt a számítógéptől függetlenül is használhatom, hiszen a hangfelvétel átmásolható a winchesterről egy üres CD-re.
3. Sugárzásként kerül besorolásra az *on-line* továbbítás. Ez esetben meg kell birkózni a nyilvánosság fogalmának megfelelő módosításával. A sugárzás és az *on-line* továbbítás között az az egyik legnagyobb különbség, hogy a sugárzásnál a mű a nyilvánosság számára kerül kisugárzásra, míg a másik esetben a műhöz való hozzáférés lehívásra történik, az információ ponttól pontig halad, kerül átadásra. Nyilvánosan hozzáférhetőnek kell tekinteni az általános felfogás szerint a közvetítést, ha a mű az emberek többsége által elérhető.
4. A nyilvánosságához közvetítés definíciójának módosítása.

A WIPO konferencián ezt a megoldást tartották a legelfogadhatóbbnak. Az 1996. december 20-án elfogadott egyezmény kibővítette a BUE tekintetében a nyilvánosságához közvetítés fogalmát a következő módon: „A BUE 11 (1) (ii), 11bis (1) (i) és (ii), 11ter (1) (ii), 14 (1) (ii) és 14bis (1) szabályainak fenntartása mellett az irodalmi és művészeti művek szerzőinek kizárólagos joga, hogy engedélyezzék a művek nyilvánosságához közvetítését akár vezetékes, akár vezeték nélküli eszközökkel, beleértve, hogy műveiket oly módon teszik közzé, hogy bárki számára elérhetővé váljanak olyan időben és helyen, amit a közönség választ.”¹⁸

A Right of Communication to the Public – nyilvánosságához közvetítés fogalma – bővítésének a gyakorlatban az a következménye, hogy az *on-line* továbbítás engedélyezése a szerző kizárólagos joga azokban az esetekben, amikor a BUE a szerző engedélyét kívánja meg a nyilvánosságához való közvetítés megvalósításához.

A szabályozás kialakítása során voltak, akik a *sui generis* jogosultság (1. pontban említett) megvalósítása mellett foglaltak állást. Ezt a megoldást végül is azért vetették el, mert ezen új jogosultság kezelése is csak kollektív jogkezelés¹⁹ keretében lett volna megvalósítható, amelyre vonatkozó gyakorlat és megfelelő szabályrendszer kialakítását teljesen előlről kellett volna kezdeni, ami a kor technikájának rohamos fejlődése, a globalizáció és centralizáció által megkívánt egységes kezelés kényszere miatt megvalósíthatatlannak tűnt.

Ad c) A mű leolvasása és rögzítése többszörözésnek tekinthető, ha elmentették a számítógépre, vagy lemezre, illetve ha kinyomtatták. Általában azonban nem tekintik sokszorosításnak, csak a számítógép RAM-jára (Random Access Memory) történő mentést, hiszen ez a műhöz csupán átmeneti hozzáférést tesz lehetővé.²⁰

A szerző és a felhasználó személye megegyezik

Az Interneten nap mint nap tömegesen fordul elő, hogy a felhasználó saját alkotását teszi fel a net-re, például home page-én helyez el valamilyen szerzői műnek minősülő alkotást. Ez esetben, mivel a művet személyesen használja fel, nem történik szerzői jogsértés.

A felhasználó egy on-demand szolgáltató²¹

Ha egy on-demand szolgáltató fel akar venni az általa nyújtott szolgáltatás keretébe egy szerzői jogi védelem alatt álló művet, a szerző hozzájárulását meg kell kérnie. Fel kell vennie a kapcsolatot a szerzővel, engedélyt kell kérni a mű felhasználására és megfelelő jogdíjat kell fizetni. A művek nagy részénél majdnem lehetetlen a szerzőtől személyesen engedélyt kérni, egyénileg díjat fizetni, ezért az on-demand szolgáltatók által történő műfelhasználásra vonatkozóan hasonló szabályokat kellene kialakítani, mint a rádió-televízió szervezetek által történő műfelhasználás esetén.

Ennek megfelelően :

a) A nagyjogos alkotások esetén a mű felhasználására vonatkozó jogot közvetlenül a szerzőtől kellene kérni és közvetlenül neki kellene a díjat leróni.

b) A kisjogos alkotások²² felhasználását a szerzői jogvédő szervezetek engedélyeznék és e szervezeteknek kellene a felhasználásokra tekintettel megfelelő átalánydíjat fizetni, mely a szerzők között kerülne felosztásra.

A felvázolt rendszer ma még nem él. Kidolgozásra vár többek között a kisjogos alkotások felhasználásáért járó díjak rendszere, ki kell találni, hogy az egyes esetekben mely állam szerzői jogvédő szerveinek legyen a feladata a kisjogos alkotások felhasználásának engedélyezése, az átalánydíj beszedése.

Az átalánydíj meghatározására többféle módszer kínálkozik. Megállapítható az on-demand szolgáltatók által elért bevétel meghatározott arányában, de a tőlük megvalósított összehívás alapján is. A befizetett díjakat a szerzői jogvédő szervezetek osztanak fel a jogosultak között. A felosztáshoz természetesen szükség van a szolgáltatók által készített – az adatbázisokból lehívásra került művek felsorolását tartalmazó – regisztrációra, mely nélkül a befolyt díjak megfelelő felosztása nem valósítható meg.

A szerzői művet egy Internet-felhasználó teszi fel a világhálóra

Ebben az esetben nem díjfizetés ellenében igénybe vehető adatbázisba kerül a mű, hanem egy Internet-felhasználó által kerül a világhálózatra.

Tegyük fel, hogy egy Internet felhasználó (F1) home page-én rögzít egy olyan gyűjteményt, melyben kedvenc zeneszámaint gyűjtötte csokorba. Ez felkerül az Internetre és lehívhatóvá válik bárki számára. A felhasználó nem jövedelemszerzés céljából tette hozzáférhetővé a gyűjteményét, hanem mert fontosnak tartotta, hogy a világ tudomást szerezzen arról, ki is ő és milyen zenét kedvel. Annak, hogy ezt a gyűjteményt más is megkedveli, csak örülni fog, hiszen rokonra talált a nagy pókhálón. A rokon (F2) tehát megtalálja a gyűjteményt. Annyira megtetszik neki, hogy elteszi saját winchesterébe, és ahelyett, hogy a műveket CD-n megvásárolná, a számítógépről hallgatja nap mint nap, sőt lehet, hogy egy üres CD-re is átmásolja. Hogyan minősíthető az F1 és hogyan az F2 tevékenysége szerzői jogi szempontból?

Ha a felhasználó úgy helyezte el az Interneten a zenei gyűjteményt, hogy nem kérte meg hozzá a szerzői jogosultak hozzájárulását, szerzői jogsértést követ el. A gyakorlatban

a felhasználók általában nem kérnek engedélyt, amit legtöbbször lehetetlen is megkívánni. Az ilyen típusú jogsértéssel szemben ma még tanácstalanul állnak szemben a szerzői joggal foglalkozó jogászok, bár valószínűleg ez az a kérdés, ami nem is oldható meg a jog eszközeivel.

Egyszerűbb az eset megítélése, ha az egyik felhasználó csak egy e-mail üzenetbe foglaltan küldi el egy másik felhasználónak a zenei gyűjteményt. A jogfelfogás szerint ez nem minősül szerzői jogsértésnek, hiszen az e-mail-en keresztül történő kommunikáció két személy között jön létre, ami nem tekinthető nyilvános közlésnek.

Az Internet-felhasználó lehív egy, az Interneten található művet

a) Egy on-demand szolgáltatás igénybevétele.

Ha a felhasználó egy on-demand szolgáltató által kínált művet hív le egy adatbázisból, általában fizetnie kell az on-demand szolgáltatónak. Amennyiben a szolgáltató jogszerűen járt el, a mű adatbázisba felvételéhez megkérte a szerző engedélyét, leróta a jogdíjat. A felhasználó által a szolgáltatónak fizetett díjban részben a mű felhasználásért járó díj is benne foglaltatik.

b) A felhasználó jogai és kötelezettségei az Interneten való barangolás közben.

Az Interneten található művekre tekintettel a szerzőket a már kifejtett jogok illetik meg, de emellett a felhasználók érdekeit is szem előtt tartó szabályok is élnek.

Az egyes nemzeti jogszabályok – a BUE rendelkezéseinek megfelelően – szabályozzák azon felhasználások körét, melyhez nem kell a szerző hozzájárulását kérni, és díjat sem kell fizetni a felhasználásért (szabad felhasználás).

A szabad felhasználás szabályai a kontinentális és angolszász szerzői jogban eltérő képet mutatnak. Az amerikai jog e tekintetben sokkal inkább felhasználó-barát, rugalmasabb, mint a kontinentális, mivel felhatalmazást ad a használat minden olyan típusára, ami tisztességesnek tekinthető („fair use” elve). A tisztességes felhasználás megállapításánál a felhasználás négy jellemzőjét vizsgálják meg:

- a felhasználás célja, fajtája (üzleti vagy sem),
- a mű jellege,
- a felhasznált részek mennyisége, minősége a mű egészéhez viszonyítva,
- a felhasználás hatása a mű piacára.²³

A kontinentális jog más módon nyúl a témához. Nem általános felhatalmazást ad, hanem a felhasználás meghatározott módjait minősíti szabadnak. Az Internettel összefüggésben a szabad felhasználás szabályai közül kiemelendők a magáncélú másolásra és az idézésre vonatkozó rendelkezések. Általános szabály szerint egy művet akkor lehet szabadon lemásolni, ha a másolat magáncélra és nem jövedelemszerzés, vagy forgalomba hozatal céljából készül. Még egy fontos feltétel, hogy a másolás nem sértheti a szerző jogos érdekeit.

A részletszabályok országonként eltérőek, de általános tendenciaként megfigyelhető, hogy egyre szűkebb a szabad felhasználás körébe eső másolás lehetősége.

Létezik olyan megoldás, hogy a másolat készítésére alkalmas üres hordozók árába építik be a szerzőket megillető jogdíjat, ezzel a művek felhasználásáért megfelelő kompenzációt biztosítanak a szerzők számára. Másrészt élnek már olyan szabályok is – például EU szoftver direktíva – melyek kifejezetten megtiltják a művek másolását még magáncélra is.

Az egységes, a szerzők érdekeit figyelembe vevő szabályok megalkotásának igénye a WIPO keretében is felmerült. Kidolgoztak egy koncepciót, melynek lényege, hogy a magáncélú másolásra tekintettel a szerzőket megillető jogdíjat beépítik azon gépi berendezések árába, melyek az on-line terjesztést lehetővé teszik, tehát az üres hang- és képhordozók

nagykereskedelmi árába beépített jogdíj mintájára biztosítják a szerzők számára az őket megillető, a művek felhasználásáért járó jogdíjat.

A javaslatot az 1996 decemberében megtartott konferencián nem fogadták el, mert a nagy hardver gyártó és információ-technikai cégek hatékonyabban lobbiztak, mint a szerzők képviselői, akik alulmaradtak a csatában. A hardver gyártók többek között azzal győzték meg a kormányokat (elsősorban az ázsiai országokét), hogy a díj bevezetése annyival megdrágítaná a gépek piaci árát, ami már a technikai fejlődés gátját képezné. A javaslat elvetése mellett szól ma még az az érv is, hogy a működő számítógéppark kisebb hányada csatlakozik a világhálózathoz, tehát a jogdíj gépek árába való egységes beépítése az Interneten történő magáncélú másolásra tekintettel talán még nem időszerű.

A web-oldalokon való barangolás közben sokszor találkozunk azzal, hogy a saját művet publikálók pontosan meghatározzák a felhasználás mikéntjét. Ezeket a feltételeket mindenképpen be kell tartani, ha jogszerűen akarunk eljárni és nem akarjuk sérteni a szerző jogait. A jogkövető magatartás elterjedésében jelentős szerepe lehet a megfelelő iskolai oktatásnak, egyéb, az ismeretet bővítő kampányoknak.

JOGSÉRTÉS A VILÁGHÁLÓN

Szerzői jogsértés, felelősség

A valódi utakon való közlekedés, viselkedés szabályai jó száz éve alakulnak, egyre több szabályra kell odafigyelni közlekedés közben, létezik ellenőrzés, szankciórendszer.

A virtuális útrenszízen ma még korántsem ilyen kialakult, jól működő közlekedés. Nincsenek még igazán viselkedési szabályok, nincs kigondolva a felelősségi rendszer, és talán a legnagyobb baj, hogy nem igazán tisztázott, hogy ezeket a szabályokat kinek kell megalkotnia, és ki, milyen szervezet fogja megvizsgálni, megbüntetni a szupersztrádán elkövetett jogsértéseket.

Mivel az Internet univerzális, ami azt is jelenti, hogy minden ország jogrendszerét érinti, majdnem biztosan állítható, hogy még a legjobb szándékkal, jogkövető módon közlekedők is elkövetnek bizonyos jogsértéseket, mégpedig úgy, hogy arról fogalmuk sincs. (Gondoljunk csak a napjainkban Afganisztánban létező, ép ésszel alig felfogható jogszabályi rendelkezésekre, melyek „megsértése” olyan cselekedetek által valósul meg, melyek a világ másik felén a mindennapok egyszerű mozzanatai.) A világban ma létező majdnem összes jogág szabályai megsérthetők az Interneten keresztül a büntetőjogtól a személyiségi jogokig.

Lassan körvonalazódni látszik, hogy melyek azok a szerzői jogi szabályok, melyeket figyelembe kell venni az Internet használata során. Az USA-ban két-három évvel korábban vált széles körben ismertté az Internet, így az USA bíróságainak ítélkezési gyakorlatában már fellelhetők az Interneten elkövetett jogsértések miatt indult eljárások.

A bírói ítéletekből és a világon több fórumon zajló vitákból kiderül, hogy a központi kérdés az, hogy ki tehető felelőssé az Interneten megvalósuló szerzői jogsértésért. A jogsértők három különböző cselekményhez kapcsolható kategóriába sorolhatók.

1. Megsérti a szerzői jogokat az, aki jogosulatlanul helyez el az Interneten szerzői műveket. E jogsértő körben különbséget kell tenni azok között, akik jövedelemszerzés céljából teszik fel a műveket a hálóra, és azok között, akiknek a célja nem jövedelemszerzés, hanem egyszerűen csak kedvtelésből teszik az Interneten keresztül elérhetővé a szerzői műveket.

2. Ma még csak körvonalazható az arra a kérdésre adott válasz, hogy felelőssé tehető-e az adatbankokat, BBS-t üzemeltetők az Interneten elkövetett jogsértésekért, hiszen ők csak technikai és nem tartalmi szolgáltatást nyújtanak.
3. Mindenképpen jogsértést követnek el azok, akik az Interneten található szerzői műveket nem megfelelően használják fel. Ide sorolhatók azok, akik az Internetről lehívott műveket nem magáncélra, hanem jogosulatlanul, ennél szélesebb körben használják fel.

Az első és harmadik kategóriába sorolt személyekről tehát határozottan kijelenthető, hogy szerzői jogsértéseket követnek el. Az adatbank és BBS üzemeltetők felelősségének megítéléséről a következő amerikai bírósági ítéletek alapján alkothatunk képet.

1. Playboy Enterprises Inc. v. Frena (839F. Sub. 1552 MD. FLA. 1993)

Egy felhasználó 170 aktképet emelt le egy BBS-ről, melyek közül legalább 50-re vonatkozóan a Playboy újságnak voltak szerzői jogai.

A bíróság szerzői jogok megsértésében bűnösnek találta a BBS üzemeltetőjét (Frena), hiszen ő adott általános engedélyt a BBS-ről adat lehívására. A bíróság ítéletében kifejtette, hogy nincs jelentősége annak, hogy a BBS üzemeltetője maga valósította-e meg a védett művek lehívását, vagy csak tudomása volt annak lehetőségéről. A bíróság megállapította, hogy sérült a Playboy terjesztéshez és az elektronikus előadáshoz való joga.

2. Sega Enterprises Ltd. v. Maphia (857F. Sub. 679)

Hasonló volt a bíróság döntése ebben az ügyben is. Az ügyben alperesként szereplő cég, a Maphia egy BBS-t ajánlott előfizetőinek és arra biztatta őket, hogy vegyenek le az Internetről játékokat, helyezték el az általa üzemeltetett BBS-en és azokat onnan hívják le. Mindehhez technikai útbaigazítást is adott. Az eljárás során bizonyításra került, hogy szerzői jogilag védett videójátékok kerültek terjesztésre a Maphia által üzemeltetett BBS-en.

A bíróság elmarasztalta a Maphiát szerzői jogsértés megvalósításához adott segítség és felbujtás miatt. A bíróság véleménye szerint a bűnösség attól függetlenül fennáll, hogy a Maphia nem tudta pontosan, hogy mikor történik a videójátékok BBS-en való rögzítése.

3. Franc Music Corp. v. CompuServe Inc. (No. 93 Civ. 8153 S.D.M.Y. 1993)

A Harry Fox Agency 140 zenei kiadó nevében indított pert a CompuServe ellen. A keresetben azt állították, hogy a CompuServe által üzemeltetett BBS-re védett zeneműveket rögzítettek, melyek így lehívhatókká váltak. Ezzel megsértették a zeneműkiadók jogait. Az eljárás során megállapítást nyert, hogy a CompuServe engedélyezte előfizetőinek ezen zeneművek BBS-en való rögzítését, ehhez segítséget nyújtott, sőt maga is részt vett benne. Ezenkívül tudomása volt a CompuServe-nek zenei darabok tárolásáról az általa üzemeltetett adatbázisban, vagy legalábbis – a bíróság véleménye szerint – kellő gondosság mellett tudnia kellett volna róla.

A bíróság kötelezte a CompuServe-t a múltban elkövetett jogsértésre tekintettel 568 000 dollár megfizetésére, továbbá, hogy a jövőben fizessen minden egyes zenemű lehívása esetén 10 cent átalánydíjat.

A szokásjog alapján tehát az adatbázist, a BBS-t üzemeltetők felelőssége is megállapítható, bár felelősségük korlátozott. Ha az üzemeltető tudomására jut a jogsértés, meg kell tenni minden szükséges intézkedést annak megszüntetése érdekében.

Az amerikai gyakorlat szerint a bíróság (közvetett) kártérítésre a BBS üzemeltetőjét csak akkor kötelezi, ha bebizonyosodik, hogy szándékos, vagy gondatlan magatartásával elősegítette a jogsértést.

Az USA-ban a BBS üzemeltetője kötelezve van arra, hogy szerződéskötéskor felhívja az Internet felhasználó figyelmét arra, hogy milyen szerzői jogi szabályokat kell betartania az Interneten való közlekedés során.

A téma a WIPO 1996. decemberi konferenciáján is helyet kapott. A résztvevők most még úgy foglaltak állást, hogy az üzemeltetők nem felelősek az Interneten elkövetett szerzői jogsértésért, abban azonban egyetértett a többség, hogy az üzemeltetőnek fel kell lépnie a tudomására jutott jogsértések ellen.

A szerzői jogok megsértése esetén alkalmazható szankciók

A jogsértés esetén alkalmazható szankciók rendszere országonként eltérő. A kontinentális szerzői jogban mind a szerző személyéhez fűződő, mind vagyoni jogainak megsértése esetén a bíróság szankcióval sújthatja a jogsértőt. Az előbbi jogok sérülése esetén a személyiségvédelmi intézkedések, az utóbbinál pedig a vagyoni szankciók rendelhetők el.

A polgári peres eljárás mellett a legtöbb országban meghatározott esetekben büntető-eljárás is indulhat a jogsértő ellen.²⁴

Az Interneten terjesztett művek szerzői jogvédelmére irányadó jog

Az országonként eltérő jogfejlődés eredményeként az egyes országok jogszabályai nem azonos védelmi szintet biztosítanak a szerzői művek számára. Ez különösen akkor okoz problémát, ha a művek felhasználása átnyúlik az országhatárokon, ezáltal többféle ország jogrendszerét, és az általa biztosított védelmi szintet érinti. A szerzői jogra irányadó jog meghatározása azért fontos momentum egy mű védelme tekintetében, mert „a szerzői jogra irányadó jog szerint kell elbírálni a szerzői jog keletkezésére, tartalmára, átruházhatóságára, korlátozására és érvényesítésére vonatkozó kérdéseket”.²⁵

Az Internet univerzális jellege miatt az alkalmazandó jog tekintetében is több kérdés nemzetközi szintű megválaszolására van szükség.

Tételezzük fel, hogy A országban szerzői műveket rögzítenek egy adatbankban. A B országban ülfő felhasználónak interaktív belépése van a rendszerbe, lehívhatja a saját gépére a szerveren rögzített műveket. A kérdés, hogy erre az egyszerű esetre melyik ország jogát kell alkalmazni: az A vagy a B országét?

Világos, hogy milyen jelentősége van a kérdésnek a szerző számára. Abban az esetben, ha A és B országban nem egyforma a szerzői jogok védelmi szintje, előfordulhat, hogy a kisebb védelmi szintű jogrendszer alapján a szerzőt megillető védelem is kisebb lesz.

Nos, milyen válasz található a kérdésre a BUE-ben, tehát az A vagy a B ország joga alkalmazandó az ismertetett példában?

BUE 5. cikk (2): „a védelem terjedelme, valamint a szerző jogainak védelmére biztosított eszközök igénybevétele tekintetében kizárólag annak az országnak a törvényei irányadók, ahol a védelmet igénylik”. Ez a védelem helyének joga (lex loci protectionis). A védelem országa az az ország, ahol a művet felhasználják és ezáltal ahol a szerzői jogi védelem szükséges. A védelem országa sok esetben nem esik egybe azzal az országgal, ahol a szerzői jogok megsértése miatt eljárást indítanak, hiszen bizonyos esetekben célszerűbb a jogokat más országban peresíteni, mint ahol a tényleges felhasználás történt (például ha a jogsértő más országban honos, mint ahol a szerzői mű felhasználása folytán a szerzői jogai sérültek).

Ilyen esetekben a szerzői jogok megsértésére annak az országnak a joga irányadó, ahol a felhasználás történt, de a bíróság az eljárás helye szerinti eljárási szabályok szerint folytatja le a pert.

A kérdés tehát az, hogy hol történik a mű felhasználása?

A BUE 1996. decemberi kiegészítése alapján az Internetre való elhelyezés a mű nyilvánosságához való közvetítésének tekinthető, amihez a szerző engedélyét be kell szerezni. Ha ez nem történik meg, megvalósul a szerzői jogok sérelme, mégpedig abban az országban ahol a művet jogosulatlanul rögzítették az adatbankban, ahol az Internetre kerülése történt. Ha ennek az országnak a szerzői jogi szabályai szerint is a szerző kizárólagos joga annak engedélyezése, hogy a mű nyilvánosságához való közvetítését engedélyezze, a jogsértés megvalósul.

Amennyiben a mű lehívása során, vagy azt követően sérülnek a szerzői jogok, annak az országnak a jogszabályait kellene alkalmazni a BUE szerint, ahol a jogsértés megvalósul.

Az Interneten megvalósuló jogsértések csökkentése nem szerzői jogi eszközök segítségével

Technikai megoldások igénybevétele

A mai technika remek megoldásokat kínál arra, hogy az Interneten szállított adatok megfelelő „védőórizetben” jussanak el a felhasználóhoz, hiszen különböző speciális csomagolási szoftverek lehetővé teszik, hogy az adatok biztonságosan szállíthatók legyenek a szupersztrádán, s csak a címzett férhessen hozzájuk. Elvileg nincs olyan kódrendszer, amit ne lehetne feltörni, de a megfelelően bebugyolált adathoz való hozzáférés bonyolultsága miatt talán csökkenhet a jogosulatlan felhasználások száma.

Oktatás

Sok esetben nem is tudja a szerzői művet jogosulatlanul felhasználó, hogy jogsértést követ el. Az emberek ismereteinek megfelelő bővítésével talán a jogosulatlan felhasználások száma is csökkenthető. Jó példa erre Olaszország, ahol 1990-ben még 90 százalékos volt a szoftverkalózkodás aránya, 1994-re viszont 57 százalékra esett vissza, ami nem kis részben volt köszönhető egy átfogó oktatási, ismeretterjesztési kampánynak. Persze ahhoz, hogy egy ilyen jellegű program valóban eredményes legyen, szükség van egy jól átgondolt, a szerzők érdekeit szem előtt tartó, de a felhasználókra tekintettel is méltányos, olcsó, könnyen kezelhető jogdíjfizetési rendszerre is.

Fizetési rendszerek módosulása

Arra is van már példa a világban, hogy a szerző az őt megillető szerzői jogdíj bizonyos részéhez nem az eddigi fizetési mechanizmusok útján jut.

A Grateful Dead együttes lemezei például ingyen kaphatók (nem jogosulatlan műfelhasználás nyomán, hanem mert a CD-k ingyen kerülnek piacra). Az együttes szponzorációs és koncertjegyekből származó bevételekből kompenzálja az ingyenes CD miatti bevételkiesést.

Hozzá kell azonban tenni, hogy ez a technika nem minden műfajban alkotó művész számára nyújt megfelelő megoldást.

A digitális forradalom, az Internet térhódítása láttán sokakban felmerül a kérdés, hogy mi lesz a szerzői joggal, meg tud-e felelni és ha igen, hogyan az információs társadalom kihívásainak. Nos, ma még nem adható pontos kép a jövő század szerzői jogáról, de szerepének, létének megkérdőjelezése túlzottan elhamarkodott, pesszimista álláspont lenne. Valószínű, hogy egy egységesebb, az egész világon érvényes szabályrendszer teremt majd meg az alapvető védelmet a szerzői művek számára. Ami nem csak a szerzők érdeke, hanem bármilyen furcsa is, hosszú távon az ellenérdekűnek tekintett nagy távközlési társaságoké,

médiabirodalmaké is, hiszen ezek szerzői jogvédelem nélkül néhány évtized elteltével valószínűleg már csak – a megfelelő védelem nélkül maradt szellemi alkotások kikopása miatt – kiüresedett, silányabb tartalmú csatornák felett gyakorolnának hatalmat. Az egységesebb új szabályrendszer ötvözi majd az angolszász és a kontinentális szerzői jogi modellt, és valószínű, hogy inkább a jelenlegi copyright-hoz fog hasonlítani a jövő század szerzői jogvédelmi rendszere.

JEGYZETEK

¹ LB Pf. III. 21597/1979.

² Ma kétféle, alapjaiban eltérő szerzői jogi rendszer él egymás mellett, az angolszász (copyright) és a kontinentális (Urheberrecht – droit d'auteur). A két rendszer között a legalapvetőbb különbségek a következők: (1) a copyright rendszerből hiányzik a szerző személyhez fűződő jogának intézménye, a kontinentális rendszerben viszont helyet kap; (2) a kontinentális rendszer a szerzői jogvédelem formaszabadságát vallja, míg a copyright formai követelményeket támaszt a védelemhez; (3) a copyright rendszerben a szerzői jog elidegeníthető, a kontinentálisban viszont csak részben, illetve egyáltalán nem ruházhatók át a jogok.

³ A magyar szerzői jogi törvény szerint nem részesülnek védelemben a jogszabályok, nyilvános határozatok, hatósági közlemények, az ügyiratok, a szabványok és egyéb kötelező rendelkezések [Sztj. 1. § (3)]

⁴ Az irodalmi és művészeti művek védelméről szóló Berni Unió Egyezmény (továbbiakban BUE) a szerzői jog nemzetközivé tételének első jelentős állomása és a mai napig a szerzők védelmének irányadó nemzetközi eszköze. Az egyezményhez, 1886-os megszületése óta, már több mint 80 ország csatlakozott. Magyarország 1922. február 14-én csatlakozott az Egyezmény 1908-ban felülvizsgált szövegéhez. 1974-ben pedig ratifikálta az Egyezmény 1971-ben elfogadott párizsi szövegét is.

⁵ Az amerikai jogban a szoftver fogalma: A számítógépi program megállapítások és utasítások sorozata, mely közvetlenül vagy közvetve számítógépben kerül felhasználásra annak érdekében, hogy meghatározott eredményt elérjen. (United States Code Title 17 copyrights 101.) Pálos György: A szoftver és a szerzői jog. *Ügyészek lapja*, 2/1996.

⁶ A szerzői jog végrehajtásáról szóló 9/1969. (XII. 29.) MM rendeletet módosító 15/1983. (VII. 12.) MM rendelet iktatta be a szerzői alkotások példálózó felsorolásába a számítógépi program-alkotás és a hozzátartozó dokumentáció fogalmát.

⁷ Az EK és Magyarország között létrejött a társulás létesítéséről szóló Európai Megállapodás 65. Cikkében hazánk vállalta, hogy a szellemi tulajdonjogok Közösségben érvényesülő védelmével hasonló szintű védelmet alakít ki.

⁸ Az Irányelv 1. cikkelyének 2. pontja.

⁹ Oliver Hance: *Üzlet és jog az Interneten*. Budapest, 1997. 57.

¹⁰ Az Irányelv 3. cikk 1. pontja.

¹¹ Jaksity György: Néhány sajátos szellemi termék jogi oltalma. *Magyar Jog*, 2/1997.

¹² Abban az esetben, ha a művet több személy hozta létre a szerzők között szerzőtársi, vagy társszerzői viszony alakulhat ki. A szerzők szerzőtársi viszonyba kerülnek egymással, ha a művet nem lehet önálló részekre szétválasztani, ebben az esetben a szerzőtársakat együttesen – kétség esetén egyenlő arányban – illeti meg a szerzői jog. Amennyiben a mű önálló részekre szétbontható, a társszerzőket az egyes részekre önálló szerzői jog illeti meg.

Az angolszász és a kontinentális szerzői jog a potenciális szerzői alanyi kör meghatározására is különböző szabályokat tartalmaz. Míg a kontinentális szerzői jog csak természetes személyt ismer el szerzőként, az amerikai jogban a szerző jogi személy is lehet.

Mindkét rendszerű szerzői jog a munkaviszony keretében megalkotott művekre tekintettel a szerzői jogosultságok gyakorlására az általánostól eltérő speciális szabályokat alkot, a mű meghatározott körön

belüli felhasználására a munkáltatót jogosítva. Az amerikai jog szerint munkaviszony keretében alkotott mű szerzőjének a munkaadót és nem a tényleges alkotót kell tekinteni, még akkor is, ha a munkaadó nem vett részt a mű megalkotásában.

A kontinentális szerzői jogban viszont az az általános szabály, hogy amíg a munkavállaló nem ruházza át a jogokat a munkaadóra, a művet ténylegesen megalkotót kell szerzőnek tekinteni. Bár a kontinentális szerzői jogban is találunk kivételeket, például a szoftvekről szóló EU irányelv úgy rendelkezik, hogy ha a szoftvert munkaviszony keretében hozták létre – ellenkező kikötés hiányában – úgy kell tekinteni, mintha a jogokat a munkaadóra ruházták volna.

Az Sztj. 14. §-a szerint a mű átadásával száll át a munkáltatóra a mű felhasználásának joga.

¹³ Az angolszász szerzői jogban ilyen értelemben nem beszélhetünk a szerzők személyéhez fűződő jogáról.

¹⁴ A hazai szerzői jogi törvény nem sorolja fel e kategóriákat, a vagyoni jogok meghatározásánál generálklauzulával él.

¹⁵ A magyar szerzői jogban a szerző vagyoni jogainak szabályrendszere igen összetett, nem foglalható össze egyszerűen csupán az imént említett két jogosftvány megemlítésével.

A Sztj. négy eltérő – a művek különböző felhasználási módjához kötődő – a szerző vagyoni jogait meghatározó esetet különít el:

a) A mű felhasználásához meg kell kérni a szerző hozzájárulását és a szerző díjra jogosult a mű felhasználásáért. Ebben az esetben a szerző és a felhasználó között létrejön egy felhasználási szerződés, melyben a felek jogai és kötelezettségei, a műfelhasználás feltételei szerepelnek. A felhasználási szerződések általános szabályait az Sztj. határozza meg, a különös szabályok pedig rendeletekben találhatók. (Felhasználási szerződések tipikus formái például kiadói szerződés, színpadi előadási szerződés, nagyjogos művek sugárzási szerződése.)

b) A már nyilvánosságra hozott irodalmi és zenei mű nyilvános előadásához, sugárzásához a szerző hozzájárulását megadottnak kell tekinteni, ha a szerzői jogok védelmére hivatott szerv által a művelődési és közoktatási miniszter jóváhagyásával megállapított díjat lerótták. [Sztj. 36. §, 40. § (1)]. E művek – az ún. kisjogos alkotások – felhasználásához tehát nem szükséges a szerző közvetlen hozzájárulása. A művet a felhasználó meghatározott díj befizetése mellett jogosult felhasználni.

c) A szerzőknek díjazás jár az Sztj. 50/J § alapján műveik hang-, vagy képhordozón történő magáncélú másolása miatt. A szabály kimondja, hogy „a rádió és televízió szervezetek műsorában sugárzott, a saját műsort vezeték útján nyilvánossághoz átvivők műsorába belefoglalt, valamint a kép- vagy hanghordozón forgalomba hozott művek szerzőit, előadások előadóművészeit, továbbá a hangfelvételek előállítóit a műveik, előadásaik, illetve hangfelvételeik magáncélú másolására tekintettel díjazás illeti meg”.

A magyar szabályozás e díjat az üres hang- és képhordozó kazetták áraiba építette be.

Az üres kazetta nagykereskedelmi árának 8%-át a kazettát gyártó vagy külföldön gyártott kazetta esetén a vám fizetésére kötelezett személynek kell befizetnie a Szerzői Jogi Hivatalhoz. A befolyt díjakat az SZJH osztja fel a szerzők, előadóművészek és hangfelvétel-előállítók között.

A felhasználó tehát akkor rója le a szerzőnek a mű felhasználásáért járó díjat, amikor az üres kazettát megvásárolja. A kazettára történő felvétel tehát nem sérti a szerző jogait. Ez utóbbi esetben a hozzájárulás közvetett formája – a szerzői jogvédő szervezet hozzájárulása – sem valósul meg, pusztán a szerző díjra vonatkozó joga érvényesül.

d) A szerzői mű a szerző hozzájárulása és díjfizetés nélkül felhasználható a szabad felhasználás körében.

¹⁶ LB Pf. III. 20 134/1975.

¹⁷ Szellemi Tulajdon Világszervezete (World Intellectual Property Organisation).

¹⁸ BUE 11. (I) (ii) Színművek, zenés színművek és zeneművek szerzőinek kizárólagos joga, hogy engedélyt adjanak műveik bemutatásának és előadásának bármely eszközzel történő nyilvános közvetítésére.

11bis (1) Az irodalmi és művészeti művek szerzőinek kizárólagos joga, hogy engedélyt adjanak (i) műveik sugárzására vagy minden más, jel, hang vagy kép vezeték nélküli közvetítésére alkalmas eszközzel történő nyilvános átvitelére, (ii) sugárzott mű mindenfajta, akár vezeték útján történő, akár vezeték nélküli nyilvános átvitelére, ha ezt az átvitelt az eredetihez más szervezet végzi.

11ter (1) (ii) Irodalmi művek szerzőinek kizárólagos joga, hogy engedélyt adjanak műveik előadásának bármely eszközzel történő nyilvános közvetítésére.

14 (1) (ii) Az irodalmi és művészeti művek szerzőinek kizárólagos joga, hogy engedélyezzék a 14 (1) (i)-ben meghatározott módon adaptált és többszörösített művek bemutatását és nyilvános előadását, valamint a közönség részére vezeték útján történő közvetítését.

14bis (1) A filmalkotás, mindazon művek szerzői jogainak sérelme nélkül, melyek adaptáció vagy reprodukció alapjául szolgálhatnak, mint eredeti mű részesül utalomban. A filmalkotást megillető szerzői jog jogosultja ugyanazokat a jogokat élvezi, mint amelyek valamely eredeti mű szerzőjét megilletik, ide kell érteni a 14. cikkben említett jogokat is.

¹⁹ A kollektív jogkezelés kialakulásának az oka, hogy megjelentek olyan műfelhasználások (például rádió-televízió által már nyilvánosságra hozott zeneművek), melyeknél a szerző nem képes önállóan érvényesíteni a szerzői díjigényét, nincs abban a helyzetben, hogy engedélyezze művének felhasználását. Másrészt a felhasználó számára is méltánytalan lenne előírni az egyedi engedélyeztetés és fizetés rendszerét. A közvetítő szerepet a szerzők és a felhasználók között a kollektív jogkezelő szervezetek vállalták fel, ők kötik meg a felhasználókkal a szerződéseket, szedik be a jogdíjakat, és osztják azt fel a szerzők között.

²⁰ Olivier Hance: *Üzlet és jog az Interneten*. Budapest, 1997.

²¹ Az on-demand szolgáltató egy speciális adatbázis működtet a hálózaton, mely adatbázisból lehívás útján általában fizetés mellett lehet hozzájutni a kívánt információhoz, adathoz, műhöz.

²² A kisjogos alkotások közé sorolhatók a már nyilvánosságra hozott nem színpadra szánt irodalmi és zenedramai művek, az e kategóriába nem tartozó művek e tekintetben nagyjogos alkotásnak minősülnek.

²³ Olivier Hance: *Üzlet és jog az Interneten*. Budapest, 1997.

²⁴ A magyar szerzői jogi törvény szerint a szerző jogainak megsértése esetén a következő polgári jogi igényeket támaszthatja:

1. követelheti a jogsértés megtörténtének bírósági megállapítását,
2. követelheti a jogsértés abbahagyását és a jogsértő eltiltását a további jogsértéstől,
3. követelheti, hogy a jogsértő – nyilatkozattal vagy más módon – adjon elégtételt, és hogy szükség esetén a jogsértő részéről és költségén az elégtételnek megfelelő nyilvánosságot biztosítsanak,
4. követelheti a sérelmes helyzet megszüntetését, a jogsértést megelőző állapot helyreállítását a jogsértő részéről vagy költségén, továbbá a jogsértéssel előállott dolog megsemmisítését, illetve jogsértő mivoltától megfosztását.

A szerzői jogok megsértése miatt a polgári jog általános szabályai szerint kártérítés jár. Kártérítés abban az esetben is jár, ha csak a szerző személyhez fűződő jogai sérültek. Ezen kívül a szerzőt megilleti a mű jogosulatlan felhasználása esetén a jogszerű felhasználásért járó díj is. Abban az esetben, ha a jogsértés a felhasználónak felróható, a szerzőt megillető díjon és kártérítés felül a felhasználásért járó díjnak megfelelő bírság is kiszabható.

A hatályos magyar Btk. 329/A. §-a tartalmazza a szerzői és szomszédos jogok megsértése törvényi tényállását. Eszerint aki irodalmi, tudományos vagy művészeti alkotás szerzőjének művén, előadóművésznél előadói teljesítményén, hangfelvétel előállítójának hangfelvételén, rádiónak vagy televízióknak a műsorán fennálló jog megsértésével vagyoni hátrányt okoz, vétséget követ el. Alapesetben két évig terjedő szabadságvesztéssel, közérdekű munkával vagy pénzbüntetéssel büntetendő. A szerzői és szomszédos jogok megsértése eredmény-bűncselekmény, tehát a tényállás megvalósulása csak akkor állapítható meg, ha a törvényben megkívánt vagyoni hátrány bekövetkezett.

²⁵ Petrik Ferenc: *A szerzői jog*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1990. 368.

TALLÓZÓ

EGYSZERŰEN DIGITÁLIS

Nicholas Negroponte: *Being Digital*.

Coronet Books, Hodder and Stoughton, London, 1995.

Nicholas Negroponte, a bostoni Massachusetts Institute of Technology, az MIT Media Lab egyik alapítója és igazgatója gondolt egy merészet, és úgy döntött, hogy a digitális világ nagyhírű magazinjában, a *Wired*-ben a kilencvenes évek első felében megjelent másfél tucat írását könyvvé szerkeszti össze. A dolgot New Yorkban megvitatta könyvügnökével, aki már tíz éve várt arra, hogy leendő szerzője, az információs társadalom egyik legismertebb szaktekintélye kéziratral jelentkezzen nála – innen már nyílegyenesen vezetett az út az egyik nagy könyvkiadó elnökének dolgozósobájáig. A *Being Digital* címmel 1995 elején megjelent könyvet – az általam vásárolt angol puhafedelű kiadás 1995 októberében kelt szerzői utószavában találhatóak szerint – néhány hónap leforgása alatt már több mint harminc nyelvre lefordították, s persze számtalanszor idézték, rengeteget vitatták. Nem tartozik a dolog lényegéhez, de mégis elmondom, hogy magam 1997 júniusában vettem meg a szóbanforgó könyvet Amszterdamban, hogy azután rövidesen megtudjam, mitől is bestseller a tudományos bestseller.

Az csak természetes, hogy e műfaj művelője nem lehet akárki. Negroponte, mint az MIT Media Lab vezetője híres ember, s talán nem aránytévészts úgy fogalmazni, hogy má ő az a média-tudományok világában, aki egy emberöltővel ezelőtt Marshall McLuhan volt. Érdekes, hogy noha a könyvben egyetlen egyszer sem fordul elő a hatvanas évek talányos kanadai médiagurujának neve, az egyik szállóigévé lett McLuhan metafora, nevezetesen „a médium maga az üzenet” (the medium is the message) Negroponte általi tagadása a mű egyik fontos következtetése – nem-hivatkozás ide, nem-hivatkozás oda, a nagy előd érezhetően ott van szerzőnk gondolataiban. De ne szaladjunk előre, s egyben hadd határozzam meg írásom tárgyát: szabályos könyvrecenzió helyett szubjektív kommentárokat kínálok az olvasónak Negroponte néhány – mondjuk így: ugyan önkényesen, de talán összefüggéseiből nem kiragadott – megállapításához.

Az interaktív televíziózás elérhetőbb, mint hinnénk

Az interaktív televíziózás fogalmának értelmezése távolról sem egységes. Vannak akik ebbe már beleértik a köznapi betelefonálásos műsorokat vagy azokat, amelyekben a műsor-szolgáltatók megadott telefonszámokon regisztrálják a nézők véleményét az egyes kérdésekről. Mások ezt a fogalmat csak olyan esetekre tartanák fenn, mint az igény szerinti egyedi műorszám lehívás (video-on-demand) vagy a néző-vezérelte műsorfolyam (kamera-

állás megválasztása, egy esemény-elágazáson való elindulás) stb., azaz olyan esetekre, amikor a nézői aktivitás magasabb szintű formákban jelenik meg. Magam azokkal értek egyet, akik másodlagosnak tekintik a definíciós kérdést és úgy tartják, majd a piacon kialakul, hogy mi is tekintendő interaktív televízió szolgáltatásnak; legyen itt elég annyi, hogy az biztosan több, mint a hagyományos, kisszámú televízióműsor közül való szokásos választás és passzív nézés.

Az információs technológiák forradalmának egyik megjelenése a televíziózás és a hagyományos távközlés összeolvadása: nemcsak hang, hanem digitálisan átalakított, álló- és mozgókép is továbbítható a telefonkábeleken (az így továbbított, bitek millióiból álló digitális jeleket majd vissza kell alakítani egy erre szolgáló műszaki eszköz, az úgynevezett set-top box segítségével analóg jelekké ahhoz, hogy a néző hagyományos televízió-készülékén megjelenjen a kép). Negroponte hangsúlyozza, hogy, a közhittel ellentétben, a rézből készült közönséges telefonkábel, az úgynevezett csavart érpár is alkalmas lehet megfelelő átviteltechnikai megoldással jó minőségű képek továbbításához. Főlegesen misztifikálni a kábel-sáv szélességet, inkább élni kellene azzal a távközlési infrastruktúrával, ami ma is rendelkezésre áll, hívja fel figyelmünket, s ezzel azt is állítja, hogy az interaktív szolgáltatások igénybevételének lehetősége sokkal közelebb van hozzánk, mint hinnénk.

Mindez tehát azt jelenti, hogy nem kizárólag a széles sávú jelátvitelt lehetővé tevő kábelek, úgy mint a koax, az üvegszál (optikai) és a kettő előnyeit ötvöző ún. hibrid (üvegszál/koax) kábelek alkalmasak képek jó minőségű továbbítására. Igaz, a néző és a szolgáltató közötti kétirányú információáramlás mértékét, az interaktivitást tekintve óriási a különbség a széles sávú és a hagyományos telefonkábelek nyújtotta lehetőségek között, de a video alapszolgáltatásra és néhány egyéb multimédia szolgáltatásra a rézből készült csavart érpár is jó. Ehhez képest – a magas költségekre hivatkozva – ezt a lehetőséget alig használják fel a szolgáltatók, ami eléggé meglepő, véli szerzőnk.

Hozzá kell tennem, hogy tudomásom szerint e tárgyban a legnagyobb szabású kísérletet Európában folytatták le 1995–1996 folyamán. A multinacionális távközlési óriásvállalat, az Egyesült Királyság piacvezető telefontársasága, a British Telecom a BBC-vel, a brit kereskedelmi televíziókkal, filmstúdiókkal és más műsorkészítő egységekkel együttműködve az ország népességét reprezentáló 5000 háztartás számára tette lehetővé kilencféle szolgáltatás igénybevételét, legtöbbször számára közönséges telefonkábelrel keresztül (ismerteti Campbell 1997). A felkínált szolgáltatások – filmek igény szerint, tévéprogramok, gyermekműsorok, távoktatás, zenei videoklippek, helyi információk, tévébolt és tévébank, videojátékok és hirdetések – az alkalmazott ASDL technológiával kiváló minőségben voltak igénybe vehetők, s az üzemeltetési költségek is jelentősen lecsökkentek az egy évig tartó kísérleti időszak végére.

A kísérletben részt vevő felhasználók 51 százaléka azt válaszolta, hogy előfizetne ilyen szolgáltatásokra, sőt, amennyiben az ún. video tárcsahangra kevesebbet kellene várni (azaz hamarabb létrejönne a kapcsolat a fogyasztó és a konkrét szolgáltató között) és nagyobb lenne a felkínált választék, akkor már 86 százalék döntene ugyanígy. A válaszadók 60 százaléka előnyben részesítene egy ilyen szolgáltatás-csomagot a már piacon lévő kábel- és műholdas társaságok kínálatával szemben, azaz összességében kifejezetten biztató volt a kísérlet fogyasztói fogadtatása.

Negroponének tehát minden bizonnyal igaza van abban, hogy már a közönséges telefonkábel is megfelelő egy sor, a fogyasztó számára vonzó multimédia szolgáltatás nyújtásához. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a már kifejezetten üzleti alapon folyó interaktív televíziós szolgáltatások piacán – s itt már nem csupán a British Telecom kísérletben felhasznált technológiai megoldásról van szó – már eddig is sok volt a kudarcba

fulladt próbálkozás. A Time-Warner médiabirodalomnak például mintegy százmillió dolláros veszteséget okozott a floridai Orlandóban lévő kábelhálózatán elindított Full Service Network, amelynek bukása és leállítása másokat is komolyan elgondolkodtatott: a piaci áttöréshez, úgy tűnik, még egyelőre hiányzik valami, ami akkora többletértéket nyújtana a fogyasztónak, amiért már megérné neki is előfizetni és beruházni.

Persze ami késik, az nem múlik. 1997 augusztusának derekán megjelent a magyar sajtóban is az a hír, hogy a számítógép, a televízió, a digitális rádió, a CD és DVD-lejátszó, valamint a fax és a telefon összes funkcióját egyesítő új termék, az ún. PC Theater (szó szerinti fordításban: személyi számítógép mozi) bekerült a bolti kínálatba az Egyesült Államokban, ára négyezer dollár. Hozzávéve, hogy 1996 szeptembere óta az amerikai piacon van az a közönséges televíziókészülékhez illeszthető doboz, a WebTV, ami az Internethez való csatlakozást teszi lehetővé a tévékészüléken keresztül ma már mindössze kétszázötven dollárért, s 1997 tavaszától az első, erre a célra tervezett számítógép alapú PC-TV hibridet is meg lehet venni nagyjából háromezerért (Ramstad 1997), akkor erősödik bennünk az érzés, hogy mégiscsak lehet üzleti fantázia az interaktív és a multimédia szolgáltatásokban, hiszen a fogyasztói hardverek fejlődése szemmel láthatóan tekintettel van ezekre.

A médium többé már nem maga az üzenet

Az információ-feldolgozás és -továbbítás digitalizálásával a médiumok közötti határok elmosódnak; igazából mindegy, hogy az így továbbított adatok – a könyv szóhasználatával élve: a bitek – milyen konkrét alakban jelennek meg a fogyasztó készülékénél. Ez a készülék természetesen a személyi számítógép lesz, amely – esete válogatja – hanggá, grafikává, álló- és mozgóképpé alakítja vissza a jeleket, mintegy megtestesítve a rádiót, a nyomtatott sajtótermékeket, a tévét.

Az analóg médiavilágban nincs átjárás a jelek között: a nyomtatott betű az betű (könyv, újság, magazin), a film az film, a műsorszórás során a hangot egy adott frekvenciatartományban, a képet pedig egy másikban viszik el az elektromágneses hullámok a nagyközönséghez. McLuhan mindenekelőtt a televízió elementáris hatásait érzékelve jutott arra a gondolatra, hogy a tömegkommunikációs médium nem semleges eszköz, amely hozzáigazodik a bennünk kialakult véleményekhez, elgondolásokhoz, hanem éppen ellenkezőleg, a médiumok megváltoztatják az emberek valóságról alkotott képét, az érzékelési arányokat, s teszik ezt szüntelen és ellenállás nélkül. A szélsőségig víve a következtetést nem is az üzenet a lényeges, hanem a médium, amely maga az üzenet,² mondja McLuhan. Negroponte szerint viszont a digitális világban ez a tétel érvényét veszti: a médium itt már csak az, ami az eredeti jelentése, nevezetesen az üzenet megtestesítője, továbbítója, megjelenítője.

Aki már olvasott egy mai középkategóriás személyi számítógépen elektronikus újságot az ugyan megtapasztalhatta, hogy mit is jelent a médiumok összeolvadása, de sok örömet valószínűleg nemigen lelt a dologban – bizony ez inkább fáradságos munka, mint laza időöltés. Képzelnék viszont el, hogy az általunk előfizetett elektronikus újság egy habkönnyű, hordozható (precízebben: *wireless*, azaz vezetékhez nem kötött), hajlékony, vízálló, éles képernyőn jelenik meg, amelyet akár a hagyományosan emlegetett kádban is olvashatunk. Nem én eresztettem szabadjára a képzeletem, hanem csak idéztem, de szó mi szó, erről a csodáról, a jövő display-jéről magam is készséggel elhiszem, hogy ez az univerzális új digitális médium. Világos tehát, hogy az átalakulás kicsit másféle ketyerét igényel a fogyasztónál, mint a ma általánosan használt személyi számítógépek, s ameddig nem ez lesz a kezünkben, talán még érdemes olykor McLuhan aranymondására is gondolni.

A PC legyőzi a tv-t, avagy a személyi számítógép a digitális világ alapmédiuma

Negroponte meg van győződve róla, hogy a személyi számítógép és a televíziókészülék versenyfutását az előbbi fogja megnyerni. Szerinte a nagyfelbontású, más képernyő méretű (a hagyományos 4:3 helyett 16:9 a képhosszúság–képmagasság arány), az eddiginél lényegesen jobb képminőséget szolgáltató ún. high definition television, a HDTV a teljesen elhibázott fejlesztési irány, s csak az tartja életben, hogy az ebbe már óriási pénzeket beleölt televízióipar fut a pénze után. Meg kell jegyezni, hogy a televízió és a személyi számítógép közötti verseny azért sokak szerint még korántsem lefutott – lásd például van Dusseldorp (1997) összefoglalóját a témában – s emellett külön érdekesség az is, hogy a HDTV digitális változata lett ez év áprilisától a műsorszórási szabvány az Egyesült Államokban. Távol álljon tőlem, hogy állást foglaljak az amerikai televíziós szabvány körüli vitában, legfeljebb annyit jegyzek meg, úgy tűnik, Negroponte sem próféta saját hazájában, hisz bármit is írt és tanácsolt, nem tudta a nagyhatalmú szövetségi távközlési szabályozó hatóságot, az FCC-t meggyőzni ebben a kérdésben.

2005-re az emberek több időt töltenek el majd a számítógépes hálózatok használatával, mint a mai tévéhálózatok kínálta műsorok nézésével, vetíti előre Negroponte. Így lesz, nem így lesz, majd elválik, de azért hadd idézzek néhány idevágó adatot az amerikai Consumer Electronics Manufacturers Association felméréséből: 1996-ban az amerikai háztartások 41 százalékában volt személyi számítógép, s ezek több, mint egyharmadának (35 százalék) volt Internet kapcsolódása. Az Internet kapcsolattal rendelkező háztartásokban 1994-ben 3,8 órát, 1995-ben 4,2 órát, 1996-ban pedig 6,3 órát használták hetente a számítógép világhálózatot (ismerteti Hill 1997). A változás iránya egyértelmű, sebessége pedig meghökkentően gyors. Igaz, az átlagok eltakarják azt a tényt, hogy jelenleg csak minden hatodik-hetedik Internet kapcsolattal rendelkező használja intenzíven a hálózatot, azaz míg gyakorlatilag minden amerikai háztartásban naphosszat nézik a tévét, addig a háztartásoknak csupán két-három százalékában van ezzel összevethető idejű szörfözés a hálózaton vagy más on-line típusú felhasználás.

A korrektség kedvéért hadd tegyem hozzá az előbbiekhöz azt a jól ismert tényt, még ha egzakt statisztikát nem is tudok idézni, hogy az interaktív, a személyi számítógépre alapozott médiahasználat rendelkezik kifejezetten korosztályos sajátosságokkal, azaz a téren a felnövekvő generációk akár egy emberöltő alatt valóban drámai változásokat idézhetnek elő (hasonlóan ahhoz, ahogy a tévé-előtti és a tévé-utáni generációk olvasási szokásai is jelentősen különböznek). Aki ahhoz szokott hozzá, hogy ül a díványon, nassol és nézi a dobozt, az érthetően másként viszonyul az interaktivitáshoz, mint az, aki abban nő fel, hogy egy kattintással rákérdezhet az őt érdeklő részletekre, s a nagyközönség egészének szóló kínálatot a technológia lehetőségeivel élve a saját érdeklődése szerint alakíthatja.

A személyre szabott médiumok kora, paradigmaváltás a médiarendszerben

A bitek fémjelezte új világban a fogyasztói magatartás is megváltozik, s a nagy televízió hálózatok rohamosan vesztenek majd közönségükből – általában véve a centralizált média-birodalmaknak igencsak kapaszkodniuk kell majd, ha meg akarják őrizni pozícióikat, írja szerzőnk. A televíziózásban a már eddig is tapasztalt szerkezeti átalakulás – az általános műsorkínálatú televíziók mellett megjelent szakosodott csatornák térnyerése, a nagyobb fogyasztói szuverenitást megtestesítő fizető tévék fokozatos terjedése, a nagyközönség

részekre bomlása és szegmentálódása – ad finitum kiteljesedik, s a folyamat végén a tömegkommunikációt felváltja a személyre szabott információszerzés és szórakozás.⁵

Negroponte azzal érvel, hogy fogyasztói, nézői szemszögből a legtöbb televíziós műsorszám egyenértékű azzal, mint amikor valamit letöltünk magunknak a hálózatról. Szerinte az élő eseményeken kívül – konkrétan a sporteseményeket és a választási eredmények feldolgozásának közvetítését emeli ki – nincs jelentősége annak, hogy mikor nézzük az általunk választott műsorokat. A szokásos televíziós terjesztési technológiákkal (földi vagy műholdas műsorszórás, kábel, Am-mikro) a társaságok mintegy rántukmálják azt, amit éppen adnak, csakhogy a személyi számítógéppel – megfelelő hálózati összeköttetést és műsorkínálatot feltételezve – magunk választhatjuk ki, mit is akarunk nézni.

A média mostani közgazdasági modelljét, a médiatársaságok kínálata által meghatározott fogyasztást felváltja az egyéni választáson alapuló kereslet. Úgy fogunk levenni, letölteni valamit a hálózatról, mint ahogy ma kikölcsönzünk egy könyvet a könyvtárból vagy egy kazettát a videotékából. Negroponte kifejezésével élve a média mai „push” modellje helyébe a „pull” modell lép a jövőben, a digitális világban: többé nem a társaságok szózzák ránk programjaikat, hanem mi választunk majd a számtalan sok tartalom-szolgáltató határtalan kínálatából.

Feltételezve, hogy mind a termelői-terjesztői, mind a fogyasztói oldalon meglesz ehhez az infrastruktúra, magam akkor is kétlem, hogy a személyre szabott médiumok elsöprik a tömegmédiumokat. Az a kivétel, amit Negroponte maga is tesz, tudniillik hogy bizonyos élőben közvetített események extra fogyasztói értékkel bírnak s ez maga kikényszeríti a nézés egyidejűségét – azaz továbbra is előállítja a médium, mindenképp a televízió a nagyközönséget – evidens, de nem az egyetlen példa. A legszélesebb értelemben vett társadalmi diskurzusba való bekapcsolódás véleményem szerint olyan elemi fogyasztói igény, aminek kielégítésében – nekünk tetsző, kevésbé tetsző vagy egyáltalán nem tetsző módon – a tömegkommunikációnak bizonyítottan jelentős, talán pótolhatatlan szerepe van.

Hadd fejezzem ezt ki úgy, hogy nem beszélhetünk társaságban mindig az időjárásról; a média jól ismert ún. napirend meghatározó szerepe, az általa nyújtott kollektív élmény maga is extra fogyasztói hasznosság az egyén számára, hogy a mikroökonómia tolvajnyelven fejezzem ki magam. S egyáltalán: ha a televízió elsősorban szórakoztató médium, mint ahogyan az, akkor valószínű, hogy olykor-olykor hagyjuk magunkat terelgetni, elringatni, elcsábítani – ez szinte kínálat és hangulat kérdése. Mindez nem teszi kérdésessé, hogy a digitális média világában nő majd a fogyasztói döntések szuverenitása, mintegy folytatásaként annak a folyamatnak, ami már az analóg világban a fizető tévék megjelenésével elkezdődött. Az is lehet, hogy felgyorsul, léptéket vált az eddigiekhez képest ez a növekedés, de abban erősen kételkedem, hogy a folyamat vége a személyre szabott médiumok kiütéses győzelme lesz. Igaz, a fantáziám – öntudatlanul is – hozzá van kötve a ma ismert fogyasztói hardverekhez és szoftverekhez, amelyekben Negroponte, mint már részben említettem, szintén forradalmi változásokat vetít előre.

A bitek birodalmában egyébként a média ma szokásos szabályozása egyszerűen diszfunkcionális, s az analóg és a digitális információs rendszerek közötti gyökeres különbség következményeit még egyáltalán nem mértük fel. Az összes eddigi média kereszttulajdonlási korlátozás – például: egy piacon nem lehet egy szereplő egyszerre újságkiadó, rádió és televízió műsorszolgáltató – már ma is reménytelenül idejéjtmúlt, s ha ezek hatályban maradnak, kifejezetten gátjává válnak annak, hogy gazdagodjék az amerikai polgár információs környezete. Nem lehet kétséges, hogy a szerzői jog szabályai szintén gyökeres átalakításra szorulnak, hisz a maiak kifejezetten gátolják a kreatív multimédiás termékfejlesztést.

A beszéd a legígéretesebb jövőjű személyi számítógép interface

A legtöbb ember úgy gondolja, hogy a személyi számítógéppel való kapcsolatteremtés szokásos módja, a billentyűzeten való gépelés távol van az ideálistól. Ha ezt felváltaná a beszéd, akkor még a legmegrögzöttebb luddita is lelkesen használná a gépet, véli szerzőnk. Gondoljunk csak bele: szabad maradna a kezünk, nem kötné le teljes figyelmünket a billentyűzet kezelése, s nem kellene szorosan a gép mellett lennünk, amikor vele dolgozunk – ez valóban óriási pozitívum lenne a mai helyzethez viszonyítva. Ennek ellenére a dolog sehol sem tart, s ami e téren történt, az a kívánatoshoz képest édeskevés. Vajon miért?

Negroponte úgy véli, hogy a beszéd felismerő programok fejlesztésének kiindulópontja alapjaiban hibás, ezért oly soványak az elért eredmények. Ha a gép előre tudná, ki is beszél hozzá, sokkal hamarabb célhoz lehetne érni, érvel, s egyben hozzáteszi: vajon a személyi számítógépeknél ez olyan irreális kíváncsi? Azt hiszem, itt kétségkívül fején találta a szöveget, hisz olyan beszéd felismerő program létrehozását megcélozni, amelyik bárkinek bármelyik szavát bármilyen kontextusban helyesen értelmezi, garantáltan kudarchoz vezet. Az én gépem az én hangomat egy meghatározott szókészlettel és kontextusban, ez az, ami talán menni fog; mindenesetre Negroponte biztosra veszi, hogy könyve megjelenésétől számított húsz év múlva, azaz 2015-ben a beszéd lesz az ember és a személyi számítógép közötti elsődleges kommunikációs csatorna.

A gépelés útján való kommunikálás beépített akadály a személyi számítógépek miniatürizálásának. Már egy közönséges tévé távirányító kezeléséhez is pigmeus kezek és fiatal szemek szükségeltetnek, példáulódik Negroponte. Hiába lehetne – tételezzük fel – akár egy karórányi méretre kicsinyíteni a személyi számítógépet, ha az interface továbbra is a billentyűzet; így ezzel nem sokra megyünk, a beszéd viszont nagyszerűen áthidalja ezt a problémát. Ez a felvetés valóban amolyan Kolumbusz tojása, még ha a fejlesztési kérdések megoldása minden bizonnyal bonyolultabb is lesz, mint a közmondásos tojás csúcsának behorpasztása.

Digitális robotlakáj a házban

Vegyük az újságolvasás példáját. Nem szorul magyarázatra, hogy másként olvassuk az újságot hétfő reggel, munkabemenet előtt, mint vasárnap délután a szabad hétvége örömeit élvezve. Az előbbi esetben végiglapozzuk az oldalakat információ után kutatva, az utóbbiban, elengedve magunkat, elmélyülünk egy írásban vagy éppen megfejtjük a keresztrejtvényt, böngészgetjük a nagy árengedményekkel kecsegtető hirdetéseket.

De mi lenne akkor, ha hétfő reggel, mondjuk, a saját interface megbízottunk a saját érdeklődésünk szerint végigpásztázná kedvenc lapunkat és kiszedné belőle azt, amit keresnénk, előállítva ezzel a saját személyünkre szóló újságot?⁴ Vasárnap délután viszont éppen a nem-célirányos információszerzés és szórakozás adja az élvezetet, ekkor mi vesszük át a kereső szerepét. Természetesen e két véglet között számtalan átmenet létezhet, de a dolog lényege az, hogy a digitális világban még az olyan igazán általános médium, mint a hagyományos újság is kisebb-nagyobb mértékben személyre szabottá válik az e célra alkalmazott szoftverek segítségével.⁵

Nincs semmi akadály a annak, hogy más rutinfeladat elvégzését is rábizzuk a gépre, azaz valószínű digitális robotlakájt alkalmazhatunk háztartásunkban. Igen, ezzel már a mesterséges intelligencia-kutatások és alkalmazások világába lépünk, s a szerző szerint világosan látszik, hogy ebbe az irányba indulunk tovább. Azok az interface-ek, amelyeket

ehhez alkalmazunk radikálisan különböznek majd a maiaktól, s itt hadd idézzek szószerint a könyvből: „...az egyik legáltalánosabban használt interface egy (vagy két) műanyagban vagy fémbe lévő kis lyuk lesz, amelyen keresztül az ember hangja eljut egy piciny mikrofonhoz... Az interface-jeink különbözőek lesznek. A tied más lesz, mint az enyém, függően attól, hogy mire vagyunk kíváncsiak, mi szórakoztat bennünket, milyen a társadalmi viselkedésünk – mindez a digitális élet nagyon széles palettájára van alapozva” (159. o.).

A digitális technológia nagyobb harmóniát teremt a világon

Negroponte alapvetően optimista alkat, s mint ilyen könnyen félresöpri azokat a felvetéseket, hogy netán az információs technológiák forradalma tovább szélesíti a szakadékot a szegény és gazdag országok, az ún. első és harmadik világ között. Az igazi szakadék a generációk között van, s nem a gazdaságilag elmaradott és a fejlett régiók között, szögezi le, ami azért elég mehökkentő tétel.

A generációs szakadék persze vitathatatlan, magam is átélem, hogy a fiatalabb korosztályok szinte behozhatatlan előnyben vannak az idősebbekkel szemben abban, hogy a digitális világ teljes jogú állampolgárai legyenek. Egyik nagytekintélyű, a hatvanas éveit taposó egyetemi kollégámat idézve a digitális világ időszámításában a B.C.⁶ rövidítés a *before computer* megfelelője, s ebben nagyon sok az igazság. A tétel második része azonban, bármilyen kedvezőek is a szerzőnek a harmadik világ néhány országában szerzett személyes tapasztalatai, nehezen emészthető. Legyen elég csak arra utalni, hogy a nemzetközi statisztikai adatok szerint a készülék-ellátottságban ma óriásiak a fejlett és a kevésbé fejlett országok közti különbségek, s ezen a dolgon aligha szabad átsiklani azzal, hogy csak idő kérdése, mikor tűnik el ez a szakadék.

Valóban mindenki számára hozzáférhető lesz ez a médium? Mindegy, milyen kulturális közegbe ágyazódik a használata? Van fogalmunk arról, hogy milyen kulturális hatásokkal jár elterjedése? Ezeket a kérdéseket egy, az Internetet mint tömegkommunikációs eszközt elemző tanulmányból (Morris – Ogan 1996) idéztem, s nemcsak azért, hogy bemutassam, ilyeneket mások is kérdeznek, hanem azért, mert ezek a média szokásos alapkérdései körébe tartoznak.

Persze lehet, hogy magam reménytelenül földhözragadtan szemlélem a dolgokat, nem tudok kitorni az analóg média világából, s ezért itt már a gondolat szárnyalását lélekben sem vagyok képes követni. Negroponte a megfoghatatlan bitekben szemmel láthatóan megtalálta azt az archimedesi szilárd pontot, ami a világ sarkaiból való kifordításához szükséges. Mit mondjak, irigylem érte. A könyvet pedig, amelynek élvezetéhez egy bizonyos Rupert Murdoch szerint szerencsére nem kell elvégezni az MIT kurzusait – pedig de jó is lenne, de ezt már én mondom – melegen ajánlom mindenki figyelmébe.

Gálik Mihály

JEGYZETEK

¹ A szóbanforgó technika neve aszimmetrikus digitális fogyasztói hurok, betűszóval ASDL. Sem ennek ismertetésével, sem más egyéb technológiai részlettel nem terheljük az olvasót.

² McLuhan (1964) ugyan nem csak a kommunikációs médiumokkal foglalkozott korszakos munkájában, hanem olyan, szintén médiumként, az emberi képességek kiterjesztéseként kezelt innovációkkal is, mint a kerék, a vasút, az autó, az automatizálás stb., de ettől most tekintsünk el, hiszen művét már a maga

korában is az elektromosság felhasználására épülő kommunikációs eszközök elemzése tette híressé, s az utókor számára is ez a rész releváns.

³ Talán felesleges megjegyezni, de azért hadd hangsúlyozzam, hogy a továbbiakban azzal a feltételezéssel élünk, éi Negroponte, hogy a fogyasztó alapkészüléke a személyi számítógép.

⁴ Negroponte nevet is ad a lapnak: *The Daily Me*, ami szabad fordításban *Az Én Lapom*.

⁵ Ez az *interface agent* az eredetiben, a szerző szóhasználatában. Meg kell jegyezni, hogy az úgynevezett Webcasting segítségével a feladat már ma is megoldható, a rendelkezésre álló szoftverekről lásd az összefoglalót a PC WORLD 1997. júniusi számában (Házhoz jön a Web).

⁶ Before Christ, azaz Krisztus születése előtt (Kr. e.)

IRODALOM

Campbell, P. (1997): Report Working Group D. In Comtamine, C. and M. van Dusseldord (eds.) *Responsibility in the new media landscape*. 8th European Television and Film Forum. The European Institute for the Media.

Dusseldorp, M. van (1997): Glued to the set: the media battle between TV and PC. *The Bulletin of the European Institute for the Media*. Vol. 14, No. 2.

Hill, C. G. (1997): The Digital Age: How It's Changing Our Lives. *The Wall Street Journal Europe*. Monday, June 16.

McLuhan, M. (1964): *Understanding Media: the Extensions of Man*. McGraw-Hill.

Morris, M. – Ogan, C. (1996): The Internet as Mass Medium. *Journal of Communication*, 46 (1), Winter.

Ramstad, E. (1997): Can the Web Replace TV As Your Own Electronic Hearth? *The Wall Street Journal Europe*. Monday, June 16.

TANULJUK MINDENNAPI INTERNETÜNKET!

Paul Gilster: *Digital Literacy*.
Wiley Computer Publishing, New York, 1997.

A hogy a humán értelmiség képviselői egyre inkább rákényszerülnek arra, hogy a maguk fogalmi keretei mentén vagy épp azok túllépésével gondolkodni kezdjenek a globális számítógéphálózatról, egyre inkább világossá válik, hogy egy új kulturális, civilizációs jelenségről van szó. Olyan új jelenségről, amely civilizáció-teremtő abban az értelemben, hogy a közösségi és az egyéni élet, a mindennapi gyakorlat, a termelési és elosztási viszonyok, az emberi kapcsolatok új arculatát képes formálni. Mint kulturális közeg egyszerre lehet színtere a szellemi értékek (újra)termelésének, megőrzésének és tömeges méretű, globális mértékű szétosztásának is. Feltűnik előttünk, mint hagyományos funkciókat magára vállaló, tároló és megőrző kulturális intézmény; ekkor előnévben elektronikusként emlegetett könyvtár, folyóirat- és kéziratár, konferencia-publikáció, képtár, hanganyag- és filmtár, klasszikus szövegek őrzője. Arculatának egyik markáns vonása, hogy bárki számára a megnyilvánulás, a közzététel, a *public access*, a (majdnem) mindenki számára való elérhetőség színterét képes nyújtani: bármilyen banális vagy közhelyszerű mondanivaló, köznapi megnyilvánulás megőrzője és közzétevő fóruma lehet, és mint ilyen a tömegkultúra hordozója.

Mint kommunikációs médium a személyes levelezéstől, a csoportkommunikáció számtalan változatán át a lehetőségek korántsem kimerített széles skáláját nyújtja. Újabban olyan fejlesztői és főként kereskedelmi próbálkozások tanúi lehetünk, amelyek a hagyományosan megismert és eddig tömeges méretekben egyedül funkcionálóként szemlélt tömegkommunikációs modellt hatékonyan szeretnék átültetni az új globális médium keretei közé.

Egyelőre a hálózat információszállító alaprégei, a gépek közötti kommunikáció alapelvei ellenállnak az egyirányúsítási törekvéseknek: ezeket alapvetően a gépek egymás közötti hatékony kommunikáció- és információcsere céljaira tervezték. Nagy a csábítás azonban, hogy a túlméretezett műholdas műsorszóró és kábeltéves hálózati kapacitások egy részét minél előbb amolyan egyirányú számítógéphálózati információszórásra használják ki, ami hűen követi a jelenleg reneszánszát élő kereskedelmi tévés műsorszórás m¹/₄delljét és tartalmi közhelyeit. Az Internet használatába bekapcsolódó tömegek felfokozott információéhségét bármilyen, de lehetőleg olcsó, vagy épp ingyenes információ-dömpinggel csillapítani lehet. Itt a dömping szót közvetlen, szó szerinti értelmében kell elgondolni: elég csak egyszer valahová bejelentkezni, feliratkozni, egy menüből egyetlen tételt kiválasztani, és ezután már nincs gond a további információellátással, ömlik az magától egy jólirányzott kábeles vagy műholdas csatorna digitális jelfolyama jóvoltából. Ma még ezek a törekvések inkább csak mintarendszerekben vagy a mérnökök, a fejlesztők tervező számítógépeiben

formálódnak, de nem kétséges, hogy mi lesz a kimenetelük. Mindennek a kereskedelmi értéke az a vásárlóként, fogyasztóként szemlélhető tömeg, amely elképesztő információ-étvágygal veszi birtokba a hálózatot. A pazarló módon ömlesztett információknak az értékét a „szolgáltató” szempontjából pedig azok a csatoltan, de egyáltalán nem mellékesen letöltött és nem választható módon megnézhető/megnézendő reklámok jelentik, amelyeket jól ismerünk a műsorszóró rádiózás, televíziózás napi gyakorlatából.

A globális számítógéphálózat civilizáció-formáló hatása a munka világára külön témát jelent, és az ezzel való foglalkozás egyre sürgetőbb a társadalom minden szintjén, a lokális közösségektől a régiók együttműködéséig, a nemzeti stratégiák újragondolásától a nemzetek feletti integrációk jövőképeinek formálásáig. Az oktatásra és különösen a felsőfokú oktatásra a legutóbbi időkhöz úgy gondolhattunk, mint a nemzeti kultúra fontos területére, amelyen az értelmiségnek mással nem helyettesíthető feladata, hivatása van. A szellemi kultúrát globális méretekben elérhetővé tevő hálózaton egyre erőteljesebb törekvéseket tapasztalhatunk, hogy az oktatást, és annak néhány részterületét a legújabb eredmények felhasználásával és közvetlen bekapcsolásával feldolgozzák és elérhetővé tegyék. Ha végiggondoljuk ezt a törekvést, akkor ez aligha jelent mást, mint hogy az oktatás, eleinte csak bizonyos szegmenseiben, a tőkeerős vállalkozások támogatásával globális, alapvetően persze amerikanizált megoldásokat kínál majd, kész egyetemi kurzusokat, tesztekkel, vizsgákkal, egységes pontozással, és diplomával – eleinte persze csak azokon a tudományterületeken, amelyekben az új eredmények már ma is az amerikai kutatóhelyeken és egyetemeken születnek.

Írástudás a digitális világban

Paul Gilster „professzionális író”, Észak-Karolina állam egyik kisvárosában, Raleighben él, és már néhány sikeres könyvet írt az Internetről. Kisebbségi pénzeket fektet be például hongkongi vállalkozásokba, egyik hobbija a francia borokkal való foglalkozás, szereti a klasszikus zenét, ókori szerzőket olvas, de mindenekelőtt felfedező, az Internet felfedezője. Tapasztalatait könyvekbe rendezi a „művelt nagyközönség számára”, mert ugyan világos számunkra, olvasók számára – és az író szemében éppígy evidens –, hogy az igazi megjelenés, az ezredvég írójának adekvát megnyilvánulása egy általa eszményinek körülírt *web site* létrehozása és folyamatos életben tartása lenne valahol az Internet egy kellemes szegletében, ő mégis a hagyományos formákat részesíti előnyben, egyelőre legalábbis.

Az amerikai ember gondolkodásában a legendák kódéba vesző, elérhetetlen nosztalgiát jelent a múlt századi úttörők életformája, akik meghódították a vadnyugatot, modern értelemben vett ipari civilizációt teremtettek a kontinensnyi ország addig szinte érintetlen belső területein. Gilster lelkesült pillanataiban úgy tekint az Internetre, mint egy új vadnyugatra, ahol máris számtalan aranyásó és pénzcsináló, valamint szelid telepések és világmegváltó eszméket propagáló önkéntesek nyüzsögnek, de amit a nyugati civilizáció képviselőjének minél előbb teljes mértékben birtokba kell vennie. Ha a huszadik század második felének tömegkommunikációja passzív néző-hallgató szerepre kényszerített bennünket, most itt az ideje, hogy a Hálózat Használójaként felfedezőkké váljunk.

Könyve címéül egy nehezen magyarítható szó párost választott: *digital literacy*. Természetesen mondhatjuk, hogy digitális írástudásról van szó, de az írástudást azonnal idézőjelek közé kell tennünk. A számítógépekkel, és méginkább a számítógéphálózattal való bántni tudás képessége az a kulcs vagy éppen fegyver az ezredvég vadnyugati hódítói kezében, amelynek birtokában nekivághhatnak az új, ismeretlen világnak. Ez az újfajta írástudás a digitális világban olyan, egyre inkább mindenki számára szükséges képesség, amely lehetővé

teszi, hogy hozzá tudjunk férni a számítógéphálózati erőforrásokhoz és használni tudjuk azokat saját céljainkra.

Egyre inkább szükséges ez a tudás mindenki számára, mert az Internet kinőtt a tudományos kutatók publikációs színteréből és kutatási eszközből, és mára nyitottá vált bárki számára, aki telefonon és modemen keresztül el akarja érni. A *digital literacy* a szerző értelmezésében információk megértésének és használatának képessége, olyan információké, melyek különböző formátumokban és a források széles skáláján állnak rendelkezésre, és közös bennük, hogy számítógépek közvetítésével prezentálódnak számunkra a képernyőkön.

A *literacy* fogalma hagyományosan az olvasás képességét takarta, szélesebben azt a képességet, hogy értelmet tudunk tulajdonítani az olvasott betűknek, szavaknak, mondatoknak. A megértés egy kulcsmomentumról van szó, amely a modern civilizációhoz vezet bennünket.

A *digital literacy* a fenti értelmezés kiterjesztése: annak megértési képességét takarja, hogy a hálózati médiummá vált számítógépek képernyőjén látottaknak értelmet és jelentést tudunk tulajdonítani. Nemcsak a dolgok, az információk megtalálásának képességéről van szó, hanem arról, hogy ezeket a dolgokat használni is tudjuk az életünk szervezésében, mindennapi boldogulásunkban. Talán már ma is azt kell mondanunk, hogy oly mértékben mindennapi szükségletté vált ez a képesség, mint az autóvezetés egy fiatalember számára.

Az Internet a leggyorsabban növekvő és terjedő médium, amit alkalmunk lehetett megfigyelni, megélni és megtapasztalni a történelem során. Átformálja a kereskedelmi és az oktatási tevékenységet azzal, hogy ingyenes forrásokat nyújt az önmegvalósítás, az állandó tanulás számára. Mindezt pedig egy állandóan újraformálódó, folyamatosan változó környezetet teremtve teszi, az alapokat érintve és ellenállhatatlan erővel haladva előre. A *digital literacy* magját olyan jártasságok képezik, amelyek lehetővé teszik, hogy fogalmat alkossunk arról, mi az, ami *on-line* módon, a hálózaton elérhető, mit jelent az, hogy a hálózat nem kontrollálható, nem szerkeszthető és nem cenzurázható, ugyanakkor nyitott bárki számára. Képességet jelent arra, hogy amit találunk, azt használni, felhasználni is tudjuk, különbséget tudjunk tenni a számtalan egyéni retorika, a tartalom és a prezentáció módja között. Igényli a kritikai gondolkodás fejlesztését, és állandó alkalmazását.

A hálózaton szélthében használt hypertex és a nyomában kialakított hypermédia információ-szervező elvek széttrétek a lineáris olvasás hagyományát. A nyomtatott szövegek olvasásakor és az ezek értelmi feldolgozásához használt összehasonlító, elemző képességek gyakran cserbenhagynak bennünket a hálózaton általános hypertext-szövegek nyomkövetésekor. Nem véletlenül nevezik ezt a fajta információs kalandozást szörfölésnek, magyarul böngészésnek, csipegető kalandozásnak. A hypertext egy-egy szó vagy mondat-törödékek mögé újabb, szinte végtelenségig bővíthető információs láncok mentén felfűzött szövegeket, képeket vagy bármi más multimédia anyagot kínálhat. Ha nem vagyunk résen, és hagyjuk elaludni kritikai éberségünket, elveszünk a hypertext láncolatok véget nem érő folyamában. A *web* oldalak gazdagon tele vannak tűzdelve állandó választási lehetőségekkel, amelyek közül pillanatonként kell kiválasztanunk az éppen számunkra érdekesnek tűnő egyetlent, amit követni fogunk. Ha a jelenséget az ellenkező oldalról közelítjük, akkor azt mondhatjuk, hogy olyan jártasságokra van szükségünk, melyek segítenek bennünket, hogy ebben a végtelenségű információs rengetegben megtaláljuk azokat az oldalakat, amelyekre ténylegesen gondoltunk, amelyekre az adott időben, vagy szituációban szükségünk van. Praktikus tudnivalóként ez az utóbbi években kifejlesztett úgynevezett hálózati szintű kereső rendszerek ismeretét, használatuknak gyakorlatát takarja. Paul Gilster szívesen időz ezeknél a rendszereknél, az olvasó a saját napi gyakorlatában hasznosítható tanácsokat is talál a könyvben.

Ha az Internetről szó esik, nagy a csábítás, hogy a köznapi dimenziókban szokatlan nagyságú számokkal próbáljuk körülírni méreteit, növekedésének léptékét. A szerző sem tudott ellenállni ennek a csábításnak. Idéz becsléseket, amelyek szerint 1995-ben 5,8 millió használója volt az Internetnek az USA-ban, más becslés szerint 4,2 millió. Egy londoni előrejelzés pedig azt jósolja, hogy 2002-re 200 millió használója lesz világszerte.

A növekedés méreteit jellemezheti, hogy az idézett becslések szerint minden 10 percben csatlakozik hozzá egy-egy új hálózat. 1995-ben annyi elektronikus levelet kézbesített, mint ugyanezen évben az USA hagyományos postaszolgálat.

Kik a használók? Nagyobb részük férfi, bár arányuk csökkenni fog, ahogy tért hódít a hálózat használata az otthonokban és a kis üzleti vállalkozásokban. Nagyon részben 18 és 34 év közöttiek, kétharmaduk magasabban iskolázott és város lakó, egyben televízió- és telefontulajdonos is.

A hálózat tömegmédiummá válásának mozgatója az az óriási kereskedelmi érdeklődés, amely a globális méretű reklámozást a széles körű termék-elérést, a szolgáltatások határtalan kiterjesztését látja benne. 1990-ben az USA tömegkommunikációs termését a következő számok jellemezték: 11 520 újságot adtak ki, 11 556 magazint és más periodikát publikáltak heti és havi gyakorisággal. 368 millió tévé vevőkészülék és 400 millió rádió vevőkészülék volt használatban. A világon évente kiadott mintegy 300 ezer könyvcíméből az USA-ban adtak ki mintegy 40 ezret. 42 millió fotót készítettek és mintegy 6 milliárd levelet adtak fel, 27 ezer videokölcsönzőből kölcsönözhettek filmeket, 260 ezer hirdetési táblát tartottak számon. Akkor, hét évvel ezelőtt, senki sem gondolta, hogy egy évtizeden belül ezeket a dimenziókat valami is meg tudja közelíteni.

A közeljövő tendenciája a digitális konvergencia, újszerű média-kollázsok kialakulása. Jelenleg a média-szektorban érdekelt résztvevők szerepük újragondolásával, új feladatok felvállalásával vannak elfoglalva. A telefontársaságok hálózati szolgáltatást kínálnak, a rádiók és a tévék megjelennek az Interneten. Egyének kiadókká lépnek elő a könnyen elérhető, egyszerűen kezelhető, publikációt segítő szoftverek segítségével. Kábeltévés társaságok Internet szolgáltatókká válnak, kis szoftver-fejlesztők a nagy távolságú telefonhívásokat az Internetre terelik, ezzel feladják a leckét a telefontársaságoknak, hogy újragondolják szerepüket, jövőjüket. A *World Wide Web* az a közös eszköz, ami megteremti a kapcsolatot a hagyományos média és a hálózat újszerű használata között. Ez az a közös felület, ahol békésen megjelenik egymás mellett a különböző tartalmú verbális szöveg, a mozgókép, a rádiószerű hang vagy a reklám.

Ha jól választod ki az információ-forrásaidat és sikerül optimumot találnod a számokra szükséges információk begyűjtésében, akkor kényelmesen alhatsz, nyugodt lehetsz konkurenseid felől, a hálózatról pontosan meg fogod kapni, amire szükséged van. Ha túl sokat kérsz, előnt az információ, hamis trendeket fogsz felfedezni, szorongani kezdesz és veszélyes döntésekre vállalkozol. Mindezt a hálózat nyújtja, és naponta állít olyan döntések elé, amelyeket az előző generáció még csak nem is ismert, mert a tömegmédiák nem kínáltak hasonlókat. Az Internet kényszerít rá, hogy újra és újra definiáljuk a médiumról alkotott fogalmainkat.

Egy nap az Interneten – a szerzővel

Tulajdonképp itt érkeztünk el oda, hogy feltegyük a kérdést, mi is az a többlet, amit Paul Gilster könyve nyújthat a kommunikáció-kutatással vagy gyakorlattal foglalkozók számára.

A szerző – természetesen olvasmányos formában – a saját napi gyakorlatának illuzziójaként bemutatja azokat az alapvető hálózathasználati tudnivalókat is, amiket jóval szárazabb formában megtalálhatunk bármelyik bevezető könyvben, amely az Internet használatának ismertetésére vállalkozik. Ami a többletet jelenti, épp ezek az említett, személyesen megélt, feldolgozott példák és még valami. Gilster mint értelmiségi alkotó, nagy rutinnal használja a hagyományos tömegkommunikációs eszközöket, a nyomtatott sajtót, a rádiót, a tévét és persze a könyveket. Éles szemű megfigyelőként arra igyekszik olvasói figyelmét irányítani, ami újszerű, eltérő az ismert tömegkommunikációs médiumoktól és elütő karaktert képvisel a hálózaton. Egyik kedvenc területe az úgynevezett *newsgroup*-ok bemutatása, az ezekben folyó diskurzusok jellegének elemzése, a különbségek felderítése. Az első probléma mindjárt a tájékozódás, a 14 ezer körüli vitacsoport között az eligazodás kérdése. Bemutatja az elnevezési konvenciókat, azokat az általános, illetve metaszintű kérdésekkel foglalkozó vitacsoportokat, amiket a kezdőknek érdemes igénybe vennie. Igyekszik körvonalazni egyfajta hozzáállást, amivel a leginkább eredményesen tudunk bekapcsolódni az ilyen csoportok munkájába. Bemutatja azokat az íratlan szabályokat, amelyekkel a most érkezeteknek illik tisztában lenniük, és amelyek amolyan közmegegyezéses alapon szabályozzák ezeket a közösségeket, a kereteik között folyó kommunikációt, mederben tartják az eszme-cseréket.

A könyv egyik központi fejezete az Egy Internet nap címet viseli. Bár egy kicsit zsúfoltnak tűnhet számunkra egy ilyen nap, amelynek legnagyobb részét az Interneten való kalandozás, böngészés, információszerzés tölti ki, a fejezetet végigolvasva hajlamosak vagyunk elhinni, hogy a jövőben az ilyen tevékenységnek mindnyájunk napi időbeosztásában egyre nagyobb szerep fog jutni. Az egyetemi és tudományos kutatói területek felől nézve az Internet fejlődését és hirtelen népszerűvé válását Gilster zsúfolt napjának példái meggyőzően bizonyítják, hogy ma már az Internet a köznapi ember számára éppolyan fontos információforrás és tájékozódási közeg, mint amilyen a napi sajtó és a rádió hírei vagy a közvetlen környezet személyes kommunikációs kapcsolatai.

Az Internet tömegmédiummá válásának ez jelentős, és újszerű jellemzője. A tömegesség, a tömegek jelenléte egyre szembetűnőbb. Az idézett egy napos bolyongás nyomán pedig nyilvánvaló, hogy a köznapi információs szükségletek kielégítésének is jelentős, mással nem helyettesíthető színterévé vált.

Nézzük, mit is kínál és mit is tartogat egy Internet nap a szerző számára?

A nap korán kezdődik, a második kávé után ül le a számítógépéhez. A padlón nyugodtan szundikál kedvenc kutyája. Kellemes nap ígérkezik, az idő derült. A rádió halkán szól, egy klasszikus Telemann-darabot közvetít. Néhány technikai részlet az éppen bekapcsolt gépről, a szoftverekről (Windows, Netscape), a hálózati protokollokról, amelyek majd a háttérben lehetővé teszik a kommunikációt, és máris indulhat a telefonon, modemen át a kapcsolatfelvétel. Mellesleg néhány szó esik még a TCP-IP-ről, a SLIP-ről, a HTML-ről, hogy ne maradjunk annyira belefeledkezve a hagyományos humán értelmiségi miliőbe. A hálózati információs tevékenység néhány *newsgroup*, a szerzőt közvetlenül érintő vitacsoport új termésének átnézésével kezdődik. Ilyen például a *rec.art.writing*, amely a hivatásos írók szakmai megbeszéléseinek ad helyet. Egy gyors bekukkantás a helyi sportéletet tárgyaló fórumra, majd néhány pillantás két pszichológiai témájú csoport új termésére, azután jöhet az üzlet. Ez ugyancsak egy-két hírcsoport új leveleinek átnézését jelenti, amelyek a távolkeleti befektetési piaccal foglalkoznak. Személyes vonzódás okán a Venezuela kultúrájával foglalkozó csoport új termésének böngészése következik. Ezután a *Web* kerül sorra. Mivel a szerző egy társával amolyan magánversenyt talált ki, és az általuk kidolgozott szempontok alapján értékelik a *Web* összeállításokat, most a társa által felderített és megküldött címek

végignézése következik. Ha kedvünk van rá, magunk is végignézhajjuk ezeket az oldalakat, mindegyiknek közli a pontos elérését, és a szempontokat is, amelyek alapján magasra értékelték őket.

Ha mindezen túlvagyunk, akkor hálózati újságolvasás következik. Ez azért érdekes, mert összehasonlítást kapunk az írott újságok aznapi hírtálalása és egy távol-keleti üzletben érdekelt cég által fenntartott *web* összeállítás hasonlóságairól és különbségeiről. Közben egy pillantás a latin-amerikai tőkepiac alakulására, majd egy értékelő anyag letöltése a Java programozó verseny győzteseiről, későbbi felhasználásra.

Ezután következnek a személyes levelek, és ez alkalmat ad az Eudora nevű levelező program bemutatására, a *post office protocol* (POP) lényegének elmagyarázására. A személyes levelek között volt egy meghívó az Oscar-díj amerikai nyerteseinek rendezvényére, egy kiadó köszönő sorai, új levelek a *cyberspace* történetével foglalkozók listájáról.

A levelek átnézése és részben megválaszolása után kedves családi esemény közeledvén (leánya esküvője lesz, talán egy hónap múlva) a szerző kötelességének érzi, hogy a hálózaton is körülnézzen, mit is nyújt az egy ilyen jelentős családi esemény megszervezéséhez. Nem kell csalódnunk: az első „kézhezálló” kereső rendszer (a Yahoo!) mintegy 200 további kiinduló lapot kínál az esküvő hívószóra. Van itt minden, az esküvői ruha-kínálattól a menüsszoni csokorig, utazások széles skálájú választéka a mézesetekre. Legalább ötvenféle ajánlat a templomi ceremónia lebonyolítására, külön *web*-oldalakon gazdag kínálat az ebédhez illő borokról, hogy akkor se essünk bizonytalanságba, ha épp articsókával töltött csirkét választottunk az ebéd fő fogásának. Az esküvői fényképek készítésére szakosodott cég oldalain találhatunk információkat arról, hogyan előnyös a templomban felvételt készíttetni, hogyan lehet kiemelni a háttérből és előnyösen megvilágítani az ifjú párt, hogy a fénykép maradandó emlék lehessen. Milyen filmet, gépet érdemes használni, és hogyan lehet mindezen akár többszáz dollárt is megspórolni. A következő *web* oldalakon részletes időbeosztást találhatunk, hogy mikor mit célszerű megszerveznünk az esküvőt megelőző három hónapban, napi lebontásban, például: mikor kell megrendelni a meghívókat, mikor célszerű postázni azokat a távolabbi, vidéki rokonoknak és a helyieknek, mikor véglegesíthetjük a vendégek listáját, mikor kell megrendelni a ruhát, a virágot, hogyan és mikor választhatunk megfelelő zenei szolgáltatást (adott esetben egy klasszikus zenét játszó kamaragyűttest).

Ha kissé belefáradtunk az esküvői előkészületekbe, követhetjük a szerzőt a hálózaton található *real audio* programok felderítésében. A hálózatnak ez az oldala a magyar közönség számára is ismerős, mióta a Kossuth és a Petőfi adó is hallgatható ilyen módon. Amerikában természetesen se szeri, se száma az ilyen állandóan követhető hangfolyamoknak; vannak közöttük hivatásos rádiók, egyetemi kollégiumokban működtetett Internet rádiók, vagy akár egyszemélyes hangtárak, amelyekből le lehet kérni hangzó anyagokat (például a tucson-i amatőr rádióklub éves konferenciájának hanganyagát).

Nem Internet az Internet a virtuális valóság téma nélkül. Egy Neal Stephenson által kitalált *Snow Crash* elnevezésű, amolyan *science fiction* világban kalandozhatunk, de ne gondoljuk, hogy csak úgy, céltalanul. A szerző ebben a virtuális térben beszélt meg randevút kollégájával, és most keresi a kollégát reprezentáló „avatar”-t, ami a résztvevők mesterségesen kreált megfelelője ebben a képzeletből szótt világban.

Még mindig nem fújhatjuk ki magunkat és nem pihenhetjük ki a hosszantartó bolyongás fáradalmait. Hátra van még egy komoly, oktató anyag tanulmányozása. Greg Bothun professzor csillagászatról és az élet nyomainak kereséséről a Világegyetemben című egyetemi kurzus bemutatásával zárul az Internet-nap programja.

Az információtartalom értékelése

Gilster, mint értelmiségi gondolkodó, központi szerepet szán mondandójában a kritikai értékelés szempontjának. Allandóan hangsúlyozza, hogy krikai attitűddel kell kezelnünk mindent, ami a szemünk elé kerül a hálózaton. Szisztematikusan igyekszik végiggondolni az információk minőségének értékelését. Sorra veszi azokat a mozzanatokat, amelyek alapján a kibocsátóra, a szerzőre következtethetünk vagy kilétét megtudhatjuk. Nyilvánvalóan nagyobb bizalmunk lehet egy független forrás értékelő soraiban, mintha ugyanilyet olvasunk egy kereskedelmi cég lapjain. Az Internet legnagyobb előnye, hogy a legtöbb esetben az információ szerzője közvetlenül elérhető, levél útján azonnal további kérdéseket tehetünk fel neki.

Egy Jim Malusa nevű amerikai fiatalember elhatározta, hogy biciklijével, egy lappal és egy egyszerű modemmel nekivág, hogy keresztülszelje Ausztrália belső, őserdővel borított területeit. Mindezt úgy, hogy útvjáról helyszíni közvetítést küld az Internetre. Ez a történet alkalmat ad Gilsternek, hogy bemutassa az általa ideálisnak körvonalazott *web site* jellemzőit. Ha az előbbi történetet egy televíziós kisfilmen feldolgozva nézzük végig, akkor bár közvetlenül előttünk peregnek az események, és szinte személyes ismerősként látjuk a szereplőket, ha kérdések merülnek fel bennünk, mégsem tesszük fel azokat. Ha további információkra van szükségünk a látottakkal kapcsolatban, azt sem tudjuk egyszerű módon megszerezni. A *Web* szerveren viszont az esemény kapcsán nyitott oldalakon bőven találhatunk újabb hivatkozásokat a vállalkozó utazó személyéről, a kerékpárjáról, az ausztrál területről térképeket, fotókat, a helyszínt ismerő szakértővel készült interjút hallgathatunk meg, aki elősorolja ellenérveit az utazás veszélyeiről, és követhetjük a néhány naponta készült útibeszámolót, képekkel illusztrálva. Vitacsoport szerveződött az utazás nyomonkövetésére, ennek leveleit is olvashatjuk, és ha kedvünk tartja, kérdést vagy hozzászólást is küldhetünk a csoporthoz, vagy magához Jim Malusához is. A szerző szerint ez a sokszínű interaktivitás, az események közepében való részvétel érzése a legjellemzőbb tulajdonsága a hálózatnak, mint újfajta médiumnak. Másik előnyös vonása, hogy a hálózaton megjelent szövegekben kézhezálló eszközökkel kereshetünk. Ha sikerül elsajátítanunk a megfelelő keresési rutint, akkor nagyon jól használhatjuk ezt a lehetőséget.

A hálózaton teljes szövegükkel megjelenő könyvek fő problémája a szerzői jogi védelem. A hagyományos kereső rendszerekben a keresés eredményéért, ami a legtöbb esetben könyvtári leíró kartonokat jelent, fizetni kell. Az Internet egyre nagyobb teljes szövegű információkínálata és a bennük kereső rendszerek ezt a fajta strukturált információszolgáltatást háttérbe szorítják. A szerzői jogi problémára Gilster körvonalaz egy megoldási javaslatot, amelyet mikrotranzakciónak nevez. A lényege, hogy minden hálózat-használó rendelkezne digitális hitelkártyával, és a ténylegesen megtalált és felhasznált szövegrészletekért a könyv árával arányosan fizetne. Egy ilyen megoldás utat nyithatna a hagyományos kiadói tevékenység áttérésére a digitális hálózatra. Hogy valóban ez lenne-e a jövő útja, egyelőre nem tudhatjuk. Tény, hogy a kereskedelmi tevékenység Interneten való megoldására egyre több próbálkozást, sőt sikeres vállalkozást is láthatunk.

A könyv utolsó fejezete szintén érdekes szempontból foglalkozik a hálózattal. Igyekszik bemutatni azt a folyamatot, ahogyan egy, a tömegkommunikációban felröppent hírt követve a hálózaton, egyre újabb és újabb forrásokból kiegészítve, friss részletekkel szembesítve saját tudásunkat építhetjük. A fejezet címe is erre a tudásépítésre utal: *Knowledge assembly*. A példaként bemutatott hír 1996 őszén röppent fel, és a lényege, hogy a NASA egyik laboratóriumában egy Marsról származó meteoritot vizsgálva, abban primitív élet nyomaira bukkantak. A könyvben mi is olvashatjuk, hogy a szerző aprólékos nyomozómunkával

hogyan göngyöli fel a hír nyomán a hálózaton végiggyűrűző információáradatot. Ez a tudásépítő folyamat talán az egyik leglényegesebb összetevője a könyv címéül választott *digital literacy* fogalmának is.

A befejező gondolatok az Internet jövőjével foglalkoznak. A nemrégiben körvonalazott hálózati számítógép előnyeiről esik szó: az egyszerű, mindenki számára használható, olcsó megoldásnak esélye lehet az általános népszerűsége, arra, hogy a tévékészülék mellé vagy helyére kerüljön az otthonokban. Az erőteljes számítógépi erőforrásokat azonban kivesszik az átlagos használók kezéből, ezekkel a hálózat és a hálózat szolgáltatói fognak rendelkezni. Ez felidézi az ellenőrzés, a cenzurázás és a mindenre kiterjedő kereskedelmi szemlélet uralomrajutásának veszélyét.

Talán nem tévedünk nagyot, ha azt jósoljuk, hogy Paul Gilster könyvének nagy esélye van arra, hogy bestseller váljék belőle.

Tölgyesi János

CONTENTS

Bartók, János: RELATIONS BETWEEN PREFERENCE OF PARTIES AND SOCIAL-POLITICAL ATTITUDES	3
Varga, Károly: SMALL PARTIES AND BIG PARTIES	11
Kapitány, Ágnes – Gábor Kapitány: CHANGES OF STYLE OF CARTOONS	39
Koperveisz, Ágnes: THE MARKET OF SUBSCRIPTION TELEVISION	47
Nagy, Krisztina: THE LEGAL REGULATION OF INTERNET	59

179 Ft